

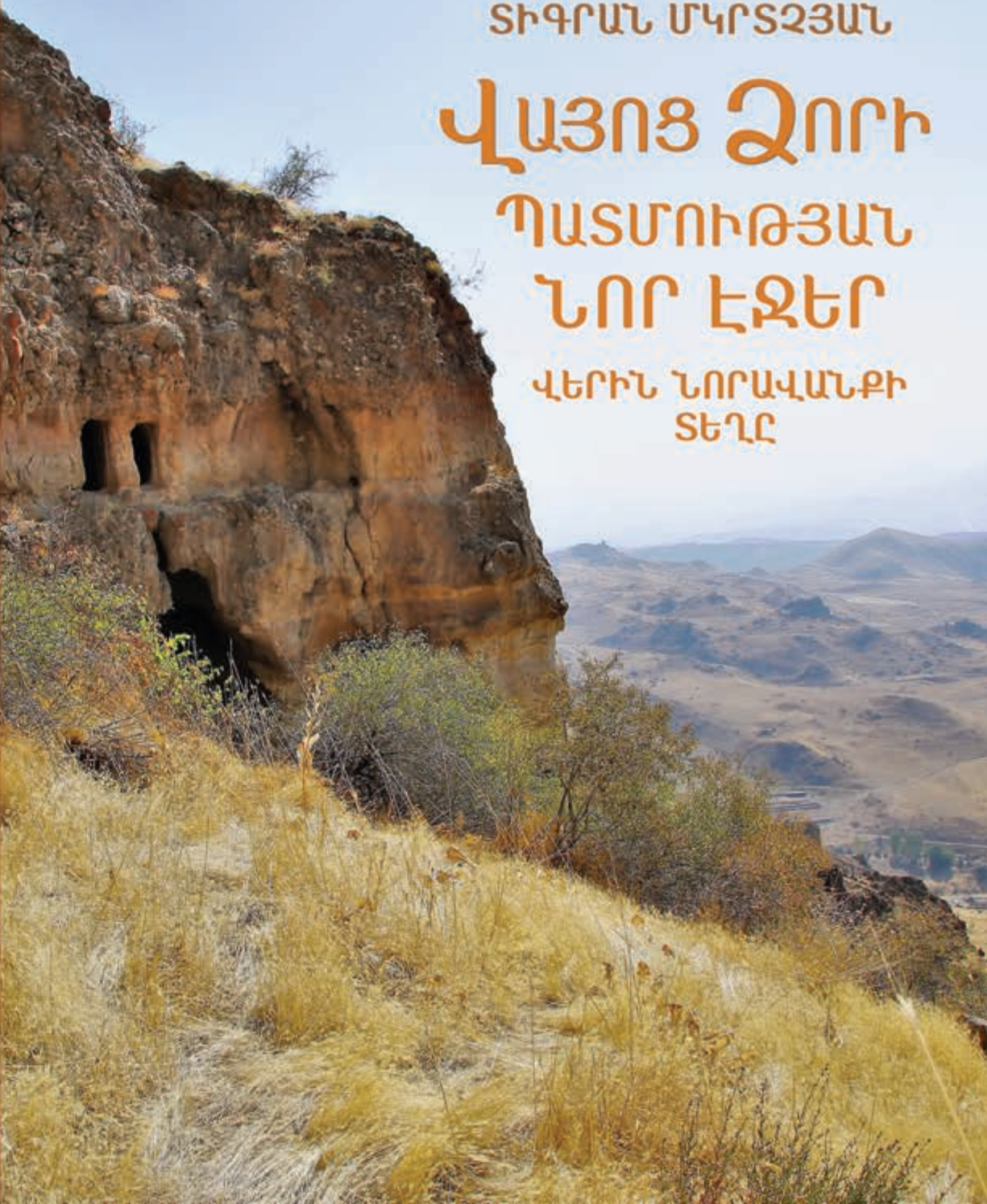
ՏԻԳՐԱՆ ՄԿՐՏՁՅԱՆ

ՎԱՅՈՑ ՁՈՐԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՆՈՐ ԷԶԵՐ

ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ
ՏԵՂԸ

Սույն գրքի հրատարակությունը «ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔ»
բարեգործական հիմնադրամի ստեղծման նպատակով կատարված
առաջին կարևոր ներդրումն է, որի համար խորապես երախտապարտ ենք
ճանաչված գործարարներ և բարեգործներ

Աշոտ Աղաբաբյանին և Մարտին Մկրտչյանին:

«ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔ» հիմնադրամի նպատակը
Վայոց ձորի պատմության և մշակույթի գանձերի ուսումնասիրությունն ու
հանրահռչակումն է, և առաջին հերթին՝ մոռացության մատնված, բայց
միջնադարում հռչակված ու Գլաձորի նման «երկրորդ Աթենք» կոչված
մյուս նշանավոր կենտրոնի՝ Վերին Նորավանքի վերականգնումը:

Հիմնադրամի նախաձեռնող խումբ

*Издание данной книги - первый важный вклад в создании
благотворительного фонда «ВЕРИН НОРАВАНК»,*

*за что выражаем глубокую благодарность
известным бизнесменам и благотворителям*

Ашоту Агабабяну и Мартину Мкртчяну.

Инициативная группа.

*The Publication of this book was made possible by the contributions of
Mr. Ashot Aghababyan and Mr. Martin Mkrtchyan
to The «Verin Noravank» Benevolent Foundation, which was created for the
same purpose, and for which, we are grateful.*

The Foundation Initiator Group

ТИГРАНА МКРТЧЯН

НОВЫЕ СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ

ВАЙОЦ ДЗОРА

МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ МОНАСТЫРЯ

БЕРИН НОРАВАНК

TIGRAN MKRTCHYAN

NEW PAGES OF THE HISTORY

OF VAYOTS DZOR

THE LOCATION OF THE MONASTERY

VERIN NORAVANK

ЕРЕВАН. 2017. YEREVAN

ՏԻԳՐԱՆ ՄԿՐՏՁՅԱՆ

**ՎԱՅՈՑ ՁՈՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՆՈՐ ԷՋԵՐ
ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ՏԵՂԸ**

ԵՐԵՎԱՆ «ՄՈՒՂՆԻ» 2017

ՀՏԴ 94 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (5Հ)

Մ 806

Խմբագիր՝ Կարեն Մաթևոսյան
Պատմական գիտությունների դոկտոր

Մկրտչյան Տիգրան

Մ 806 Վայոց ձորի պատմության նոր էջեր. Վերին Նորավանքի տեղը
Տ. Մկրտչյան.- Եր.: Մուլնի, 2017.- 140 էջ:

Գրքում ներկայացվում է հայագիտության մեջ առայժմ չպարզաբանված մի հարց, բազմաթիվ աղբյուրներում հիշատակված Վերին Նորավանքի տեղորոշումը, որն ըստ հեղինակի բերած փաստերի Վայոց ձորի Շատիկ վանքն է: Առաջարկվում են նաև մի քանի այլ վանքերի տեղորոշման վարկածներ և հրապարակվում պատմամշակութային նորահայտ նյութեր:

Նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 94 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (5Հ)

ISBN 978-99941-33-84-0

© Մուլնի, 2017

© Մկրտչյան Տիգրան, 2017

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

*«Տէր Սարգիս, սնեալ և վարժեալ յարեւելս ի մայրն իմաստից
և յերկրորդ յԱթէն ի Վայոս ձորն,
ի հռչակաւոր և յաստուածաբնակ վանսն ի
Սուրբ Սիոն Վերին Նորավանս,
յառաջնորդութեանն մեծին ըաբունոյն Կիրիոնին»:*
1360 թ. հիշատակարանից (Երուսաղեմ)

Վայոց ձորը Հայաստան աշխարհի ոչ միայն գեղատեսիլ, այլև պատմական ու մշակութային հարուստ ժառանգություն ունեցող Մեծ Հայքի, Սյունյաց նահապի գավառներից է, նշանավոր՝ իր վանքերով ու եկեղեցիներով, ավաններով ու բերդերով, նյութական և հոգևոր մշակույթի բացառիկ արժեքավոր հուշարձաններով: Գլաձորի համալսարանի տեղորոշման հարցի քննությունն ու այդ մասին տպագրված մեր գիրքը¹ առիթ դարձան, որպեսզի ի մի բերենք Վայոց ձորի պատմության և հուշարձանների մասին մեր նախկին դիտարկումները, նաև որոշ հարցեր քննենք նորովի: 2015-2017 թվականների մեր այցելությունները Վայոց ձորի վանքեր և հնավայրեր, լրացուցիչ հարուստ նյութեր տվեցին:

Ներկա հրատարակությամբ մեր հիմնական նպատակն է բացահայտել Վայոց ձորի միջնադարյան մեկ այլ նշանավոր «գլաձորյան տիպի» բարձրագույն ուսումնական հաստատության՝ Վերին Նորավանքի տեղը, որի վերաբերյալ նույնպես գիտական գրականության մեջ համոզիչ և վերջնական տեսակետ չկա: Փաստորեն միջնադարյան Հայաստանում գործել է ոչ թե միայն Գլաձորի համալսարանը, այլ նաև՝ Վերին Նորավանքի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը, որը հիմնել է Գլաձորի հիմնադիրներից մեկը՝ Դավիթ ըաբունին և ժամանակակիցների կողմից նույնպես անվանվել

¹ Տ. Մկրտչյան, Գլաձորի համալսարանի տեղորոշման նոր վարկած, Երևան, 2016:

է «երկրորդ Աթենք»: Քննելով աղբյուրագիտական նյութերը, նախկինում եղած ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև գիտական շրջանառության մեջ դնելով տեղում գտնվող մինչ օրս չիրատարակված մի արձանագրություն, հանգել ենք այն եզրակացության, որ Վերին Նորավանքը այժմյան Շատիկ վանքն է, որն այդ անունը ստացել է ուշ շրջանի Վերին Նորավանքի նույնանուն վանահոր՝ Շատիկի անունից, և այդպես հիշատակվել վանքի վերաշինության ժամանակից՝ XVII դարից սկսած:

Համապատասխան սկզբնաղբյուրների հիման վրա փորձել ենք հստակեցնել նաև Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած «Շատանեայ վանքի» գտնվելու տեղը, պարզել այսպես կոչված «Գյուլում բուլաղ» վանքի, հին Եղեգնաձոր գյուղի և Աղավ անապատի (վերջինը հավանաբար այժմ տեղացիների կոչած Աղվանքն է) տեղադրության հարցերը: Այդ համատեքստում կարծես վերջապես իր տեղորոշումն է գտնում աղբյուրներում հիշատակված, բայց վայրն անհայտ համարվող Եղեգյաց անապատը: Հուսով ենք, որ մեր առաջ քաշած ենթադրությունները ժամանակի ընթացքում նոր հիմնավորումներ կստանան:

Գրքում ներկայացվում է նաև Ռինդ գյուղի մոտակայքում գտնվող մի նորահայտ ժայռափոր եկեղեցի, անդրադարձ է կատարվում Գնդեվազի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոռացության մատնված որմնանկարներին:

Հավելվածում գետեղել ենք Վայոց ձորի մի շարք այլ վանքերի ու եկեղեցիների մասին տեղեկություններ, սկզբնաղբյուրներից քաղված հատվածներ և օժանդակ նյութեր, որոնք, կարծում ենք, կհետաքրքրեն հնամյա երկրամասի պատմությամբ ու մշակույթով հետաքրքրվողներին:

Շնորհակալություն ենք հայտնում աշխատանքի տարբար փուլերում մեզ աջակցած բոլոր անձանց: Երախտապարտ ենք գրքի խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Կարեն Մաթևոսյանին: Մանրանկարների տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանին:

Տիգրան Մկրտչյան

ՇԱՏԻԿԻ ԱՆԱՊԱՏ ԿԱՄ ՇԱՏԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի պատմությունը շատ հին է և մշուշապատ: Բավական է ասել, որ Վայոց ձորի վաղ շրջանի պատմության մեջ այսպիսի անունով վանք չի հիշատակված: Այն հանկարծ հայտնվում է 1650-ական թվականներին, սակայն այս վայրում վանքի հիմնադրման մասին ստույգ տվյալներ ու բավականին մանրամասներ մեզ հայտնել է Սյունյաց պատմիչը՝ Ստեփանոս Օրբելյանը: Նա իր Պատմության Ծ (50) գլխում գրելով X դարում Սյունյաց եպիսկոպոս Տեր Հակոբի² և գահերեց իշխան Սմբատի³ կողմից եկեղեցիների ու վանքերի շինարարության մասին, հաղորդում է, որ 929 թվականին Սյունյաց եպիսկոպոսը Եղեգյաց ձորում շրջելիս գալիս է մի վայր, որը գտնվում էր Ուստին⁴ գյուղից վեր: Հիանում է տեղանքի գեղեցկությամբ, իսկ որպես վանքի տեղ՝ այն ներկայացնում էր հարմարավետ ու անվտանգ մի վայր (նկ. 1): Վանք հիմնելու իր մտադրության մասին նա հայտնում է Սմբատ իշխանին և ստանալով նրա հավանությունն ու հրամանը, սկսում է շինարարությունը, որը

² Հակոբ Ա Սյունյաց եպիսկոպոսը Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի (898-929) եղբորորդին էր: Նա Դվինից էր և մինչև Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռի հովվապետ ձեռնադրվելը ծառայում էր Դվինի կաթողիկոսարանում որպես սենեկապետ: Ստ. Օրբելյանը նրան բնութագրում է որպես արտաքին ակնառու բարեմասնություններ և հարուստ ներաշխարհ ունեցող անձնավորության: Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատի խնդրանքով Հակոբը մետրոպոլիտ է ձեռնադրվել հենց Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի կողմից 918 թ. և աթոռակալել մինչև 958 թ.: այդ պաշտոնում փոխարինելով Տեր-Հովհաննեսին: Սպանվել է Ծղուկ գավառի Ցուր գյուղի մոտ: Տե՛ս Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան, արք եպիսկոպոսի Սիւնեաց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթագրութեամբք Կարապետ վարդապետ Շահնագարեանց՝ միաբան սրբոյ Էջմիածնի, Փարիզ, 1859, հ. Ա, էջ 298-304: Այսուհետև՝ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, ինչպես նաև՝ Վ. Ալեքսանյան, Հակոբ Ա եպիսկոպոս Սյունեցու գործունեության շուրջ (918-958 թթ.), Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 3, Երևան, 2014, էջ 195-209:

³ Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատը Փիլիպե առաջինի որդի Աշոտի և նրա կնոջ՝ Շուշանի անդրադարձիլ որդին էր: Հոր մահից հետո, 903 թվականին, ժառանգությունը կիսվում է չորս եղբայրների միջև, ու նա դառնում է Վայոց ձորի և Ճահուկի տերը: Նրա արքունիքը գտնվում էր Եղեգիս գյուղաքաղաքում: Տիկնոջ՝ Սոփիայի հետ հայտնի է իր իշխանության սահմաններում մեծածավալ եկեղեցաշինությամբ և վանքերի նորոգմամբ, ինչպես նաև դրանց կահավորմամբ, նաև գյուղերի, հողերի, այգիների ու ծաղկոցների նվիրատվությամբ: Մասնավորապես կարելի է նշել Հերմոնի վանքը, Գնդեվանքը, Սուրբ Մամադը և այլն: Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Բ, էջ 41, 42, հ. Ա, էջ 304-312:

⁴ Այժմ՝ Հոստուն գյուղատեղ, գտնվում է Շատին և Եղեգիս գյուղերի միջև, Եղեգնաձոր-Եղեգիս ավտոխճուղու Արտաբույնքի խաչմերուկի աջակողմյան հատվածում, Եղեգիս գետի հովտի աջափնյա մասում: Մինչև այժմ երևում են հնագույն շինությունների հետքերը:

հովանավորվում էր Սյունյաց գահերեց իշխանի, նրա կին Սոփիայի⁵ ու եղբոր՝ Սահակի կողմից: Հակոբը կանգնեցնում է մի տաճար «ի քերածոյ վիմաց» և պատերը զարդարել է տալիս «զանազան երանգօք» որմնանկարներով: Եկեղեցու նավակատիքին հրավիրվածների թվում էին Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատը, նրա եղբայր Սահակը (կարծում ենք, նաև տիկին Սոփիան): Սակայն այսքան տեղեկություններից հետո պատմիչը չի հիշատակում ո՛չ վանքի և ո՛չ եկեղեցու անունները⁶: Իհարկե, կասկածից վեր է, որ Ոստին գյուղից վեր տեր Հակոբի կառուցածն այն վանքն է, որն այսօր հայտնի է Շատիկ անապատ կամ Շատին վանք անունով: Վանքի եկեղեցին կոչվում է Սուրբ Սիոն, որը չորս մույթերով եռանավ թաղաձածկ թեքակտուր կառույց է: Եկեղեցին այս տեսքն է ստացել իր վերջին հիմնովին վերակառուցման ժամանակ՝ 1655 թվականին: Շինարարության համար որպես շինաքար օգտագործել են, ամենայն հավանականությամբ, հիմնովին փլված հին եկեղեցու կամ եկեղեցիների քարերը: Տեղում X դարին վերաբերող միայն մեկ որմնախաչ է պահպանվել, որն ագուցված է Սուրբ Սիոնի արևմտյան պատի կենտրոնում, լուսամուտի տակ, հետևյալ արձանագրությամբ. «:ՅԶ: (941) ԹՎ. ՀԱՅՈՅ] ՁՍՏԵՓԱՆՍ ԻՇԵՏԷՔ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս»⁷ (նկ. 2):

Այսպիսով, X դարի երկու վկայություն ունենք՝ Ստ. Օրբելյանի հաղորդածը և այս վիմագիրը, որոնցում վանքի (եկեղեցու) անուն չկա: Այնուհետև կարծես վանքի պատմությունն ընդհատվում է և վերսկսվում XVII դարում: Այս ժամանակի առաջին երկու վկայության մեջ դարձյալ անուն չկա, բայց դրանք շատ կարևոր են բովանդակության ու թվականի շնորհիվ: Սուրբ Սիոնի արևմտյան մուտքի բարավորի վրա արտաքուստ, սև ներկով գրված է եղել. **«Շինեցաւ**

⁵ Ստեփանոս Օրբելյանը հայտնում է, որ Վասպուրականի գահերեց իշխան Գրիգոր Դերենիկ Արծրունու դուստր, Գագիկ թագավորի քույր Սյունյաց տիկին Սոփիան 936 թ. կառուցում է Գնդեվանքը, ինչպես նաև դրանից վեր, քարափի գլխի համանուն գյուղը և վանքի դիմաց գտնվող Առջար գյուղի հետ որպես կալվածք է տալիս վանքին: Բացի այդ, ողջ ծորում, մինչև Գոլոշտ կոչված քարը հրամայում է հիմնել պողատու ծառերով խիտ այգիներ՝ հուրախություն և վայելում սուրբ միաբանների և բոլոր կարիքավորների: Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 306-309:

⁶ Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 304:

⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, Վայոց Ձոր, Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմող՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 156, Այսուհետև՝ Դիվան հայ վիմագրության:

եկեղեցիս թվին:ՌՃԴ: (1655)»⁸: Երկրորդ վիմագիրն էլ բացահայտում է վանքը վերաշինողին՝ Հակոբ Զուղայեցի վաճառականին, որի համար խաչքար է կանգնեցվել 1656 թվականին⁹: Քիչ անց վանքն արդեն հիշատակվում է այժմեական Շատիկ անապատ անունունով: Այսպես. Եղեգիս գյուղաքաղաքում գրիչ Ավետի կողմից մի Ավետարան է նորոգվել. «...թվիս Հայոց ՌՃ և Եթնից (1658), ի յերկրիս Վայո ծորոյ, ի գեղաքաղաքիս յԵղեգիս, ի նահանգիս **Շատիկոյ Նորավանից** սբ. յանապատիս, առ ոտս երջանիկ և քաջ ռաբունապետացն մերոց արհի և պանծալի Յովհաննէս եպիսկոպոսացն. ամէն...»¹⁰: Այստեղ հիշատակված «**Շատիկոյ Նորավանից**» ձևակերպմանը մենք կանդրադառնանք քիչ հետո:

Հաջորդ վկայությունը Շատիկ անապատի միաբանների պատվերով Տաթևում Մկրտիչ Լեհացի գրչի ընդօրինակած «Մատենագրութիւնք Ներսէսի Լամբրոնացոյ» մատյանի հիշատակարանն է. «Զսուրբ գրոցս ստացողսն զսուրբ ուխտն **Շատկու նորաշէն անապատիս** միաբան եղբայրութիւնս, հանդերձ գծագրիւս ծնողիւք իւրովք, յիշեցեք ի Քրիստոս»¹¹: Հետաքրքիր է, որ XVII դարի երկրորդ կեսին վերաշինված ու «նորաշէն» համարված այս վանքը շատ կարճ ժամանակում բավական մեծ ճանաչում է գտել: Հայտնի է,

⁸ Այժմ եկեղեցու առջև կառուցված նախագավթի մասամբ փլվելու հետևանքով գրությունը անձրևաջրերից լվացվել, ջնջվել է: Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, էջ 160: Այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են - Տ. Մ.:

⁹ Սուրբ Սիոնի արևմտյան մուտքի կամարից վեր ագուցված է փոքրիկ մարմարե մի խաչքար, որի պատվանդանին քանդակված են մի աղոթող մարդ և վերևից նայող երկու հրեշտակներ: Այն ունի հետևյալ մակագրությունը. «Ս(ՌԻՐ)Բ. ԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԱՀԴԱՍԻ ՅԱԿՈԲ ԶՈՒՂԱՅՈՒՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ ԱԻԱՔԻՆ, ՈՂԻՍԱԲԵԹԻՆ. ԹՎ:ՌՃԷ: (1656)»: Այս որմնախաչը կանգնեցվել է Սուրբ Սիոնի շինարարության գլխավոր հովանավորի՝ Զուղայից, հավանաբար շահ Աբաս Ա-ի բռնի տեղահանությունից փրկված և այստեղ բնակություն հաստատած Հակոբ անունով մեծահարուստ վաճառականի հիշատակին, որը ամփոփված է վանքի գերեզմանատանը 1661թ.: Այստեղ է գտնվում նաև այդ նույն վայրերից, մասնավորապես Աստապատից Պետրոսի աճյունը, որն իր միջոցներով ջուր է բերել 1601 թ. Շատի վանք: Վանքի գերեզմանատանն են թաղված նաև Աստապատեցի մահտեսի Պողոսը, Գողթն գավառի Բուստ գյուղից՝ մահտեսի Պետրոսը: Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, էջ 160, 161, 162 (Մահդասի կամ մահտեսի նշանակում է Երուսաղեմ ուխտի գնացած): Հմմտ.՝ Քաջբերունի, Արարատ, 1888, թիվ Գ, էջ 164:

¹⁰ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, Կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 819: Այսուհետև՝ ԺԷ դարի հիշատակարաններ...:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 860:

օրինակ, որ 1705 թվականի հունիսի 13-ին այստեղ է մահկանացուն կնքել հայոց Նահապետ Ա Եդեսացի (1691-1705) կաթողիկոսը¹²:

Այժմ փորձենք պարզել, թե ինչպիսի պատմություն է ունեցել այս վաքը X-XVII դդ. միջակայքում, այսինքն հիմնադրումից մինչև վերաշինությունը ընկած տևական ժամանակամիջոցում:

Ելնելով Սուրբ Սիոնի պատերի մեջ վերջին վերաշինության ժամանակ օգտագործված հին եկեղեցու քարերի արձանագրությամբ բեկորներից, որոնք իրենց գրչության ոճով XIII-XIV դարերի են¹³, սակայն անկանոն ու պատահական տեղադրության հետևանքով վերածվել են պատառիկների, մեծ մասամբ՝ անընթեռնելի, կարելի է ենթադրել, որ Շատի վանքը այդ ժամանակաշրջանում, և հնարավոր է ավելի ուշ, ակտիվ գործել է: Սակայն, ուսումնասիրելով Վայոց ձորի այդ ժամանակաշրջանի գործող վանքերում գրված ձեռագիր մատյանների հիշատակարանները, համոզվում ենք, որ որպես այդպիսին՝ Շատիկ անապատ անունը կրող վանքի մասին որևէ հիշատակություն չկա: Այս կապակցությամբ դեռևս հայր Ղևոնդ Ալիշանը ժամանակին արդարացիորեն նկատել է. *«Բայց ոչ ընծայէ արձանագիր ինչ հին. և զի ի պատմչաց ես ոչ յիշի մենաստանս, անծանօթ մնան մեզ անցք և յիշատակք նորին ի սկզբանէ անտի ցլէս Ժէ դարու,...»*¹⁴:

Այս պարագայում կարելի է ենթադրել, որ X դարում կառուցված և XVII դարի երկրորդ կեսին հին եկեղեցու (եկեղեցիների) քարերով հիմնովին վերակառուցված Շատիկ անապատ կոչված վանքը հնում կրել է մեկ այլ անուն:

Բայց մի՞թե նման բան հնարավոր է: Եվ ինչպե՞ս կարող էր տեղի ունենալ վանքի նման անվանափոխություն: Այս հարցի պատասխանը գտնելու համար ծանոթանանք XVII դարի առաջին կեսի երկրի քաղաքական իրավիճակին:

1604 թվականին պարսկական բանակը, նահանջելով և Հայաստանը զիջելով առաջացող թուրքական բանակին, Շահ Աբասի հրամանով իրակա-

¹² Այս մասին տեղեկություն է պահպանվել մանր ժամանակագրություններում (Մանր ժամանակագրություններ, 13-18-րդ դդ., հ. 1, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1951, էջ 304): Մ. Օրմանյանին այս տվյալը ծանոթ չի եղել (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, Սուրբ Էջմիածին, 2001, էջ 3164):

¹³ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 156:

¹⁴ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Տեղադրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 159, այսուհետև՝ Ղ. Ալիշան, Սիսական:

նացնում է Շիրակից մինչև Նախիջևան ընկած հսկա տարածքի բնակչության աննախադեպ բռնի տեղահանություն՝ նպատակ ունենալով իր հետևում թողնել այրված ու ամբողջապես թալանված ամայի ու անմարդաբնակ, անապատացած մի տարածք... Բռնի տեղահանություններ, թալան, ավերածություններ, սպանություններ, սով...¹⁵: Պատմական այս հայտնի դեպքերին ավելի մանրամասն չանդրադառնալով նշենք, որ բռնագաղթից որոշ ժամանակ անց տեղաբնիկներից իսպառ դատարկված Վայոց ձոր են գալիս մագապուրծ հայեր՝ հայոց ավեր աշխարհի այս ու այն ծայրերից: Սկսում են վերականգնել նաև երբեմնի գեղաշեն վանքերը: Դրանցից էր նաև այս վանքը, որի գործունեությունը խափանված էր եղել ավելի վաղ, և դատելով վերականգնման ձևից ու ծավալից՝ այն հիմնովին խորտակված է եղել հավանաբար 1583 թվականին Վայոց ձորում տեղի ունեցած հուժկու երկրաշարժի հետևանքով, իսկ մինչև այդ այս հողը ցնցվել է ևս երկու անգամ՝ 1433 և 1463 թվականներին¹⁶: Հավանաբար կանգուն են եղել միայն եկեղեցու արևելյան պատը և մասամբ տանիքի մի մասը, շնորհիվ որի պահպանվել ու մեզ են հասել բեմին հարող պատի (արևելյան) հնագույն որմնանկարների որոշ մասեր (նկ. 3):

Վանքի անունն, այստեղ հաստատվածներին հայտնի է եղել որպես Շատիկի վանք՝ կապված այդ վանքում ապրած հեղինակավոր Շատիկ անունով մի հոգևորականի անվան հետ: Սակայն նաև իմացել են, որ եկեղեցու անունը Սուրբ Սիոն է եղել (հնարավոր է, որ այն կարդացել են հին վիմագրերում): Ըստ այդմ՝ նորակառույց եկեղեցին ստանում է իր իսկական անունը՝ Սուրբ Սիոն, սակայն վանքը կոչում են Շատիկի կամ Շատիկ անապատ, երբեմն կարճ՝ Շատի վանք (նկ. 4):

Որպեսզի ընթերցողը ամբողջական պատկերացում կազմի այս նորակառույց վանքի շուրջ հավաքված և միաբանություն կազմած, ինչպես նաև վանքն այս անունով կոչող մարդկանց մասին, բերենք Ղ. Ալիշանի այս կապակցությամբ ներկայացրած Զաքարիա սարկավագի թողած պատմությունը: Մահտեսիները Եղեգնաձորի Շատիկ անապատից գալիս են Հովհանավանքի և Սաղմոսավանքի առաջնորդ Հովհաննես Կարբեցու մոտ («Եկին մուղտեսիք

¹⁵ Տե՛ս Հավելված Բ:

¹⁶ Վ. Ստեփանյան, Հայաստանի և նրա մերձակայքի երկրաշարժերի վերաբերյալ պատմական նյութերը Մատենադարանում, Գիտական նյութերի ժողովածու, թիվ 1, Երևան, 1941, էջ 84:

յեղեգնաձորոյ ի Շատիկ անապատէն»¹⁷ և աղաչում են, ասելով, որ իրենք չգիտեն անապատի օրենքներն ու կարգը, խնդրում են որ գա, կարգավորի ու իրենց բացատրի անապատական կարգը: Հովհաննեսը ընդառաջ է գնում սրանց թախանձանքներին ու գալիս, տեղում ուղղություն է ցույց տալիս և ըստ անապատական կարգի կարգավորում ամեն ինչ¹⁸: Բայց այսքանից հետո, շնորհակալության փոխարեն, միաբաններից մեկը՝ միակյաց ոմն Սահակ Շամխեցի անունով, ցանկանում է Հովհաննեսին թունավորել, սակայն նա վտանգը կանխագգում է և իրեն ուղեկցող միաբանների հետ ծածուկ հեռանում, գալիս է Էջմիածին, որտեղից էլ՝ Սաղմոսավանք¹⁹:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները.

- ա.** Վայոց ձորում Շատիկ անունով վանքի կամ անապատի հիշատակություն ձեռագրական և այլ աղբյուրներում մինչև XVII դարի առաջին կեսը հայտնի չէ:
- բ.** Շատիկ անապատի 1655 թվականի ներկագիր և 1656 թվականի վիմագիր արձանագրությունները վկայում են վանքի՝ այդ ժամանակ տեղի ունեցած վերաշինման մասին, սակայն դրանցում վանքի անվան հիշատակություն չկա:
- գ.** Շատիկ անապատի հին վանքի հիմքերի վրա, նրա քարերով XVII դարի երկրորդ կեսին կառուցված եկեղեցու պատերի մեջ անկանոն տեղադրված են հնագույն եկեղեցու՝ 941 թվականի արձանագրությամբ խաչքար XIII-XIV դարերի վիմագրական բեկորներով քարեր:
- դ.** Դատելով XIII-XIV դարերին բնորոշ գրչությամբ վիմագիր արձանագրությունների բեկորներից՝ վանքն այդ շրջանում գործող է եղել:

Բնականաբար հարց է առաջանում՝ Շատիկ անապատ կոչվող մենաստանը միջնադարյան ո՞ր հայտնի վանքն է, կամ ինչպե՞ս է այն կոչվել XIII-XIV դարերում:

¹⁷ Զաքարիա Քանաքեռցի, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ Ա. Վիրաբյանի, Երևան, 2015, էջ 118:

¹⁸ Որպեսզի ընթերցողը գաղափար կազմի անապատական կարգի մասին, մենք այն բերում ենք մեր գրքի Հավելված Բ-ում:

¹⁹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 159:

Փորձենք հարցի պատասխանը փնտրել Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ՝ Վայոց ձորի այն ժամանակ գործող և նշանավոր վանքերի թվարկման մեջ: Պատմիչը տալիս է այդ ցուցակը. «...Ի **Վայոց ձորոյ** կողմանն **Խոտակերից վանք** որ **Քարկոփ** կոչի. և սոքա մշտապաշտօնք. **Նորավանք** որ յետոյ եղել եպիսկոպոսարան. **միս Նորավանք. Ցաղաց քար՝** բարձրաիռչակ եւ սուրբ առաքինարան...: Ապա **Հերմոնի վանք. Արատինից վանք**²⁰. **Թանատէի վանք** յորում կայ նշխարք սրբոյն Ստեփաննոսի. **Գնդայի վանք...**»²¹:

Նշված բոլոր վանքերի պատմությունն ու տեղագրությունը հայտնի է²², բացի մեկից, որը նշված է «**միս Նորավանք**» ձևակերպմամբ և մասնագետների մեծ մասի կարծիքով այլ աղբյուրներում հիշատակված Վերին Նորավանքն է: Ծանոթանանք այդ վանքի՝ հիմնականում հիշատակարանների միջոցով ավանդված պատմությանը:

ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ԴԱՎԻԹ ՎԱՆԱՀԱՅՐ-ՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏԸ

Սյունիքի Բղենո Նորավանքից բացի Վայոց ձորի վանքերից երկուսը նույնպես կոչվել են Նորավանք, մեկը՝ եպիսկոպոսարան դարձած Ամաղուի Նորավանքն է, մյուսը՝ սրանից տարբերելու համար, Ստեփանոս Օրբելյանը կոչել է «միս Նորավանք», իսկ հիշատակարաններում կոչվում է «Վերին Նորավանք», մի անուն, որից դատելով, այն ավելի բարձրադիր է եղել Ամաղուի Նորավանքից:

Վերին Նորավանքը Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակ լինելով Վայոց ձորի տարածքում «մշտապաշտօնք» վանքերից, մեր պատմության մեջ մտել է որպես միջնադարյան ինքնատիպ ու հզոր գրչության և դպրության կենտրոններից մեկը: XIII դարի վերջերին Գլաձորի համալսարանի ռաբունապետներից Դավիթ վարդապետի կողմից ու նրա ջանքերով այստեղ հիմնվել է Գլա-

²⁰ Փարիզյան հրատարակության մեջ այս վանքի անունը բացակայում է. վերականգնում ենք ըստ մոսկովյան հրատարակության: Տե՛ս Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 249:

²¹ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Բ, էջ 84:

²² Այս վանքերի մասին պատմական համառոտ ակնարկը տե՛ս գրքի Ա հավելվածում:

ծորի համալսարանի մակարդակի բարձրագույն ուսումնական հաստատություն: Սակայն, ցավոք, ցայժմ այս նշանավոր ու մեծահռչակ վանքի տեղն անհայտ է:

Քանի որ Վերին Նորավանքի մասին հնագույն վկայությունները կապվում են հենց Դավիթ վանահոր և թաթոնապետի անվան հետ, նախ անդրադառնանք այս նշանավոր գործչին:

Դավիթ վարդապետ անունը հիշատակված է դեռևս 1275 թվականին Մշո Առաքելոց վանքում (որտեղ գործում էր Ներսեսի հիմնած դպրոցը – Տ. Մ.)՝ Ներսես Մշեցու համար Գրիգոր գրչի կողմից ընդօրինակված «Լուծմունք հնգամատենի Փիլոնի Եբրայեցոյ» գրքի հիշատակարանում: Գրիչը Դավթի մասին գրում է հետևյալ հիշատակությունը. «Եւ զմեր վարդապետն ||| Դավթ ընդ նմա արժանի արասցէ Քրիստոս յուր արքայութեանն, ամէն»²³: Այսինքն, 1275 թվականին Դավիթն արդեն վարդապետ էր իր ուսուցիչ Ներսեսի ղեկավարած դպրոցում: Հավանաբար նա Եսայու հետ միասին տեղափոխվել է Աղբերց վանք՝ հետևելով իր ուսուցչին և եղել է Գլաձորի համալսարանի հիմնադիրներից մեկը: Ներսեսից հետո (1284 թ.), հավանորեն նրա պատգամի համաձայն, համալսարանի թաթոնապետ է դարձել նրա երիտասարդ սան Եսայի Նչեցին: Հնարավոր է, որ Դավիթը որոշ ժամանակ մնացել է Գլաձորում, բայց արդեն 1302 թվականին նրան տեսնում ենք Վերին Նորավանքում, որպես վանահայր և թաթոնապետ:

Քանի որ այս շրջանի դեպքերի մասին պատմող որևէ պատմական երկ չկա, ուսումնասիրողներն ունենալով գլխավորապես հիշատակարանային տվյալներ (որտեղ այս կամ այն թվականին հիշատակվում են համալսարանի թաթոնապետները և այլ անձիք), և հատուկենտ այլ տեղեկություններ կատարված անցքերի մասին խոսում են ենթադրություններով: Դավթի դեպքում էլ այս նույն պատկերին ենք ականատես լինում, երբ Վերին Նորավանքի վանահայր և թաթոնապետ Դավիթը երբեմն հիշվում է Գլաձորում, ընդ որում Եսայի Նչեցուն հավասար մեծարական արտահայտություններով, իսկ երկու դեպքում՝ անգամ ավելի մեծարանքով (որը, մեր կարծիքով, Եսայի Նչեցու

²³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 459, այսուհետև՝ ԺԳ դարի հիշատակարաններ:

ցուցումով է արվել). «ի վարժապետության **մեծիս** Եսայեայ և **եռամեծին** Դաթայ»²⁴ (1309 թ.), «ի հայրապետության սուրբ և բազմերջանիկ հռետորաց Հայոց՝ **երկուց ամուլաց** ճշմարիտ հաւատոյ մերոց՝ Դաւթի և Եսայի»²⁵ (1321 թ.): Որոշ ուսումնասիրողներ Դավթին համարել են Նչեցու օգնականը՝ ուսումնական գործընթացի կազմակերպման գործում²⁶: Սակայն Դավիթը մեկ այլ՝ Օրբելյան իշխանների հովանավորած Վերին Նորավանքի դպրոցի ղեկավար էր և բազմիցս հիշվում է այստեղի հիշատակարաններում:

Որպեսզի պարզ լինի Գլածորի ուսուցչապետ Եսայու և Վերին Նորավանքի ռաբունապետ Դավթի կարգավիճակը XIII դարի վերջերին, տեսնենք, թե նրանք ինչպես են ստորագրել Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի կազմած՝ Հայոց կաթողիկոսին ուղղված նամակի տակ: Ինչպես հայտնի է, ի պատասխան Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի ուղարկած նամակի, 1295 թվականին Ստեփանոս Օրբելյանը մի պատասխան նամակ է կազմում՝ համարձակորեն ընդդիմանալով նրա ընտրած ուղուն և գործունեությանը, որտեղ բացահայտում է նրա վարած լատինամետ (ունիթորական - Տ. Մ.) քաղաքականության կործանիչ հետևանքները մեր եկեղեցու համար: Այս նամակը ստորագրել են Բջնիի աթոռակալ Տեր Հովհաննեսը, Հաղբատի, Հավուց թառի, Գողթնի եպիսկոպոսները, իշխաններ Ելիկում և Լիպարիտ Օրբելյանները, ինչպես նաև Պապաք և Էաչի Խաղբակյանները: Այն ստորագրել են նաև Եսայի Նչեցին («Ես Եսայի՝ կրսեր բանասիրաց եւ յետին վարժապետ, իմով աշակերտօքս համախոհ եմ և միաբան եմ այսմ գրոյ և վերոգրեալ արանցս...») և Դավիթը («Ես Դաւիթ՝ նաւաստոգի քարոզի բանի և վարդապետ Հայաստանս եկեղեցոյ, համախոհ եւ միաբան եմ այսմ ուղղադաւան թղթոյս որ ունի ճշմարտիւ զսուրբ հարցն աւանդութիւնն...»)²⁷:

²⁴ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 60:

²⁵ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 166:

²⁶ Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք կամ Պողոթեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 265:

²⁷ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Բ, էջ 210:

Պարզ է, ուրեմն, որ արդեն 1295 թվականին Եսայի Նչեցին և Դավիթը տարբեր հաստատություններ են ղեկավարել²⁸: Դավթի ստորագրությունն այս փաստաթղթի տակ վկայում է նրա մեծ հեղինակության մասին, ուշագրավ է նաև նրա պաշտոնի հիշատակությունը՝ **Հայաստանի եկեղեցու վարդապետ**:

Կիլիկիայում նստող կաթողիկոսների և Սյունյաց աթոռի դիմակայությունը հետագայում ունեցավ իր շարունակությունը: Մասնավորապես պահպանվել է Գրիգոր կաթողիկոսին փոխարինած Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսի նույնիմաստ նամակի պատասխանը՝ կազմված 1314 թվականին, Հովհաննես Օրբել և Ստեփանոս Տարսայիճ եպիսկոպոսների, ինչպես նաև՝ Դավիթ ու Եսայի վարդապետների կողմից²⁹, որը ստորագրել են՝ «...եպիսկոպոսքս Սինեաց՝ Տէր Յովհաննէս և Տէր Ստեփանոս և վարդապետքս՝ Դավիթ և Եսայի այլ ամենայն վարդապետօքս և վանօրէօքս»³⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, 1314 թվականի նամակում արդեն Դավթի անունը հիշատակված է Սյունյաց երկու եպիսկոպոսներից անմիջապես հետո և Եսայի Նչեցու անունից առաջ:

Այժմ տեսնենք, թե ե՞րբ է Դավիթն առաջին անգամ հիշատակվում Վերին Նորավանքում:

Նրա անունը նշվում է 1302 թվականի Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելի (այդ ժամանակ նա թերևս Ստեփանոս Օրբելյանի աթոռակիցն էր, քանի որ վերջինս, ըստ իր տապանաքարի արձանագրության, մահացել է 1303 թվականին)՝ Վերին Նորավանքում գրել տված ձեռագրի (Միքայել Ասորու ժամանակագրության) հիշատակարանում: Այս չափազանց արժեքավոր փաստաթղթի տարբեր տեղեկություններին մենք անդրադառնալու ենք նաև առաջիկայում, այստեղ ներկայացնում ենք ամբողջությամբ.

«Յանուն ամենակալին Աստուծոյ, ես տէր **Յովհաննէս**, յազգէ **Աւրպեւեանց**, պռաւադթրանտէս Հայոց մեծաց և մետրաւպօլիտ **Սիսակ[ան]** նա-

²⁸ Կ. Մաթեոսեան, Դրուագներ Նորավանքի եպիսկոպոսական աթոռի պատմությանից (Արատես եւ Վերին Նորավանք), Նորավանք, հոդվածների ժողովածու, Մոնրեալ-Երևան, 2001, էջ 66:

²⁹ Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք, էջ 280:

³⁰ Յ. Տաշեան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 180:

հանգի, եկայք ի **Վերին Նորավանս**, առ վարդապետն **Դաւիթ** և **Արքայ.** խնդրեցին ի մէնջ ժողովուրդ ինքեանց ի սատար սուրբ ուխտիս, և մեք տուաք սոցա ժողովուրդ **զԱնկեղի, զԵղիան, զԵղիկանց Զոր, զՎաղցան** ի սեպհական ժողովուրդ և թեմ, որ զամենայն հաս և զիրաւունք սոքա սոցա տացին:

Եւ սոքա կարգեցին ի տարին Գ (3) պատարագ, ի տաւնի ծննդեան: Եւ մի ոք իշխեսցէ հանել զսոսայ ի սուրբ ուխտէս, ի մերոց կամ յաւտարաց: Եւ որ ոք հակառակի կամ հանել ջանայ ՅԺԸ. (318) հայրապետացն նզոված եղիցի, մասն և բաժին զՅուդային և զխաչահանուացն առցէ և ինքն ելցէ ի շնորհացն աստուծոյ, ամէն: Գրեցավ ի թուականիս Հայոց **ԶԾԱ. (1302), առաջի** սուրբ **Սիօնիս** և վարթապետիս **Դաւիթ:** Հաստատ է գիրս կաման Աստուծոյ»³¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, Դավիթ վանահայրը, որը նաև այս մատյանի ստացողն է, և նրա գործընկեր Արքա (այլ աղբյուրում՝ Առաքել) վարդապետը Սյունյաց մետրոպոլիտից խնդրել են ժողովուրդ (նկատի ունեն հարկատու ժողովուրդ), որպես սատար իրենց վանքին, և ստացել են չորս գյուղ՝ «որպես սեփական ժողովուրդ և թեմ»: Ի դեպ, նկատենք, որ Գլաձորի պարագայում չի պահպանվել ոչ մի հիշատակություն այդ վանքին գյուղ կամ «սեփական ժողովուրդ» հատկացնելու և կամ որևէ որոշակի նյութական նվիրատվություն տալու մասին տեղեկություն:

Դավիթն այնուհետև հիշատակվում է Վերին Նորավանքի բազմաթիվ ձեռագրերի հիշատակարաններում որպես «Դաւիթ րաբունապետ»³² «Սուրբ րաբունապետ»³³ և «Երջանիկ րաբունապետ»³⁴:

Թեև փաստերը շատ աղքատիկ են, այնուհանդերձ թույլ են տալիս հանգելու որոշակի եզրակացությունների, որոնցից մեկը Վերին Նորավանքում

³¹ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 7, 8:

³² ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 85: Հրատարակիչը այս հիշատակարանը կասկածելով համարում է Գլաձորում գրված: Սակայն այստեղ հիշատակված հանգուցյալ Ասփա իշխանուհին, որը Տարսայիճ իշխանի դուստրն էր, Ստեփանոս Օրբելյանի քույրը և Գրիգոր Բ Դուխյան իշխանի ամուսինը, մահացել է 1311 թվականին, և նրա անունը արժանի էր հիշատակման հենց Օրբելյաններին պատկանող Վերին Նորավանքում, ինչպես կտեսնենք այս ուսումնասիրության հետագա գլուխներում: Տե՛ս նաև՝ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 158:

³³ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 90:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 150:

համալսարանական կրթության կենտրոն ստեղծելու մոտավոր տարեթիվն է, որը ենթադրաբար պետք է ընդունել 1295 թվականը, կամ դրանից քիչ ավելի վաղ: Սակայն պայմանականորեն գրչության կենտրոն կարելի է համարել հայտնի ամենավաղ ձեռագրի գրչագրության տարին՝ 1302 թվականը³⁵: Այս-տեղից մեզ հասած հաջորդ ձեռագիրը 1312 թվականից է³⁶:

Հետաքրքիրն այն է, որ Վերին Նորավանքի ռաբունապետ Դավիթը չի կորցրել սերտ կապը Գլաձորի համալսարանի հետ և հավանաբար պարբերաբար այցելել է Գլաձոր: Կարելի է ենթադրել, որ հենց նման այցելությունների ժամանակ էլ այնտեղ ավարտված ձեռագրերի հիշատակարաններում առանձնակի մեծարանքով նշվել է նրա անունը (1309 և 1321 թվականներ):

Պահպանվել է Դավթի անվան հետ կապված մի չափածո գրություն: Բերենք որոշ հատվածներ.

...« Ի խորս իջեր անհասական
Վասըն գանձուն անյայտնական,
Ի վեր բերող անսայթական,
Խրթնեացն յայտնող և վիպասան:
... Եւ զմարգարիտս անհասական
Ամբարեալ ես ի շտեմարան,
Ո՛վ գերահրաշ վաճառական...
...Այգ առաւօտ արեգական,
Վըճիտ լուսովն արփիական,
Մերժիչ խաւարի ես մըթութեան,
Եվ լուսատու ազգի մարդկան...
...Արի և քաջ հայր պատուական
Պուետիկոս աստուածաբան.
Տէր վարդապետ այր հրաշագան,
Պատմող բանին անհունական»³⁷...

³⁵ Նույն տեղում, էջ 7, 8:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 90:

³⁷ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 135: Տեքստն ամբողջությամբ տե՛ս Հավելված Բ:

Ղ. Ալիշանը այս նամակի կապակցությամբ կասկածելով գրում է. «Առ սոյն Դաւիթ կամ ի սոյն Դաւթէ...»³⁸: Նկատի ունենալով Դավթի մեծ համբավը, կարծում ենք, որ այն նվիրված է նրան: Նման տողեր կարող էր ձոնել երախտապարտ աշակերտը՝ իր մեծ վարդապետին ու թաքունապետին:

Դավթի մասին եղած հաջորդ տեղեկությունները հետևյալն են.

1312 թվականի Ավետարանում (այժմ՝ Վրաստանի թանգարանում, թիվ 40) Բեներ գրիչը նշում է՝ «... Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ[ին] ԶԿԱ (1312), ձեռամբ սուտանուն կրաւնաւորի՝ Բեների, ի գաւառս **յեղեգեաց**, ի վանս, որ **Վերի Նոր[ավ]անս** կոչի, ընդ հովանեաւ **Սուրբ Սիոնիս** եւ **Մաւրս Լուսոյ**, յառաջնորդութեան սուրբ թաքունապետիս **Դաւթի** եւ եղբարորդոյ իւր՝ **Կարապետի**»³⁹: Այստեղ ուշագրավ է, որ Դավթի հետ հիշվում է նրա եղբորորդի Կարապետը:

1318 թվականի Ժողովածուի (Նոր Զուղա, ձեռ. 478) հիշատակարանում նշվում է. «Գրեցաւ տառս ձեռամբ Մաթէի սուտանուն քահանայի, ի տեղիս [որ կ]ոչի **Նորավանս**, ընդ հովանեաւ Սուրբ... առ ուտս, ամենաերջանիկ թաքունապետի **Դաւթի**, թվիս ԶԿԷ (1318)»⁴⁰:

Դավթի մահվան ստույգ թվականը հայտնի չէ: Սակայն նա 1329 թվականին արդեն մահացած, և հողին էր հանձնված Վերին Նորավանքում: Այդ է վկայում 1329 թվականին Գլաձորի Հովհաննես թաքունապետի⁴¹ սան, արդեն Վերին Նորավանքի նոր առաջնորդ Կյուրիոնի կողմից պատվիրված և Ստեփանոս գրչի կողմից կրկնօրինակված Մեկնությունների գրքի հիշատակարանը, որտեղ Կյուրիոնը մասնավորապես հիշատակված է որպես «սպասաւոր սուրբ գերեզմանի թաքունապետին Դաւթի»⁴²:

³⁸ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 135:

³⁹ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 90:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 150:

⁴¹ Այս Հովհաննեսը Ներսեսին ուղեկցած նրա աշակերտներից պիտի լինի, հիշատակված Մշակավանքում Բարսեղ գրչի կողմից գրչագրված մատյանի հիշատակարանում, որի կրկնօրինակման համար նախօրինակը բերվել է Հաղբատից՝ այս Հովհաննես թաքունու կողմից, որին ուղարկում է Ներսեսը: Հաղբատի աթոռակալ արքեպիսկոպոս Տեր Հովհաննեսը շնորհում է այս օրինակը և Հովհաննեսը այդ ծանր մագաղաթյա գիրքը «բարձեալ ի վերայ թիկնաց», մեկ օր տևող ճանապարհը ոտքով անցնելով Հաղբատից հասցրել է Մշակավանք: Տե՛ս ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 518:

⁴² Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, Երուսաղէմ, 1967, էջ 316:

ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԴՊՐՈՑՆ ՈՒ ԳՐՉԱՏՈՒՆԸ

Վերին Նորավանքից մեզ են հասել բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ, որոնք ընդգրկում են 1302-1495 թվականները⁴³: XIV դարի սկզբին, Գլաձորն ու Վերին Նորավանքը, կարելի է ասել, նույն մակարդակի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ են եղել: Եթե հիմնված լինելով Խաղբակյան իշխանական տան կողմից, միաժամանակ լինելով նաև Օրբելյանների հովանավորության տակ, իսկ Գլաձորի հեղինակության սրնթաց աճի ու անընդհատ ավելացող ուսումնատենչ երիտասարդների կենցաղային օրըստօրե աճող պահանջները բավարարելու համար տրամադրել են անմիջական հարևանությամբ գտնվող Օրբելյաններին պատկանող Հերմոնի վանքը⁴⁴, ապա՝ Վերին Նորավանքը, պատկանելով Օրբելյաններին և դատելով հիշատակարանային տեղեկություններից, վերածվել է «գլաձորյան» տիպի բարձրագույն դպրոցի՝ շնորհիվ մեծն Ներսես Մշեցու աշակերտ և Եսայի Նշեցու ավագ գործընկեր Դավիթ րաբունապետի:

Դավթից հետո հիշվում է Կյուրիոն րաբունապետը, որը նշված է մի քանի հիշատակարանում: Այսպես. Վերին Նորավանքում 1329 թվականին Ստեփանոս գրչի կողմից Մեկնությունների գիրքը կրկնօրինակվել է «Հրամանաւ և արդեամբք սուրբ րաբունապետին Կիւրիոնի, առաջնորդի մեծ մենաստանիս Վերին Նորավանս կոչեցելոյ»⁴⁵, որտեղ առաջին անգամ մենք տեղեկանում ենք, որ Գլաձորի շրջանավարտ Կյուրիոնը արդեն Վերին Նորավանքի առաջնորդն ու նրա րաբունապետն էր: Սակայն լինելով վանքի առաջնորդ և դպրոցի րաբունապետ, Կյուրիոնը Վերին Նորավանքում շարունակում է գրչության իր գործունեությունը: Հայտնի է նրա ձեռքով գրված մի Ավետարան (Մատենադարան, ձեռ. 5651), որի հիշատակարանում գրել է. «...որ ետ

⁴³ Որոշ ուսումնասիրողներ այն կարծիքն են հայտնել, որ Վերին Նորավանքում վերջին մատյանը կրկնօրինակվել է 1658 թվականին, որը, ինչպես ցույց են տալիս մեր ուսումնասիրությունները, այլ է: Մասնավորապես՝ տե՛ս Կ. Մաթետսեան, նշվ. աշխ., էջ 71, 73:

⁴⁴ Տ. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 52:

⁴⁵ Ն. Պողարեան, նշվ. աշխ., էջ 316:

տկար մտաց և մատանց ջիլս և ժուժկալութին ժամանել յավարտ ատետարանիս, ի թվաբերութեանս Հայոց ՉԶԲ. (1333), ի բռնակալութեան ազգին նետողաց Բուսայիտոյ,... ի դպրապետութեանն մեծ վարժապետին և իմոյ անլուսաւոր կենացս լուսաւորչի՝ Եսայեա...»⁴⁶, որտեղ դիտվում է Գլաձորի և Վերին Նորավանքի սերտ կապը, ինչպես նաև Եսայի Նչեցու ունեցած ազդեցությունը ուսումնական գործընթացի կազմակերպման հարցում:

1341 թ. Վերին Նորավանքում Ղուկաս քահանայի ձեռամբ ընդօրինակված Հովհաննու ավետարանի մեկնության հիշատակարանում գրված է. «Ղուկաս սոսկ անուամբ քահանայ և աշակերտ բանի ի մենաստանս Նորավանս կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Սիոնի, առ ոտն սմին [Կիւրիոն] երջանիկ ռաբունապետի»⁴⁷: 1360 թվականին Երուսաղեմում գրված մի «Մաշտոցի» հիշատակարանում հանդիպում ենք Վերին Նորավանքի և նրա առաջնորդ Կյուրիոնի հետևյալ չափազանց հետաքրքիր հիշատակությանը. «...տէր Սարգիս, սնեալ և վարժեալ յարեւելս ի մայրն իմաստից և **յերկրորդ յԱթէն ի Վալու ձորն**, ի հռչակաւոր և յաստուածաբնակ վանսն ի **Սուրբ Սիոն Վերին Նորավանս**, յառաջնորդութեանն մեծին ռաբունոյն Կիւրիոնին»⁴⁸: Այստեղ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վերին Նորավանքի հիշատակության ձևը որպէս Վայոց ձորի «յերկրորդ յԱթէն»: Հայտնի է, որ Հայաստանում առաջին «մայր իմաստից և յերկրորդ Աթէնս պանծալի» կոչվում էր հռչակավոր Գլաձորի համալսարանը, իսկ այստեղից հետևում է, որ Վայոց ձորում Վերին Նորավանքը **երկրորդ նմանատիպ** հաստատությունն էր: Հարկ է նշել, որ այս հիշատակարանը Կյուրիոն ռաբունապետի անվան վերջին հիշատակությունն է:

Վերին Նորավանքում բեղմնավոր աշխատանքը շարունակվում է ողջ XV դարի ընթացքում: 1456 թվականին գրիչ Մաթեոսի կրկնօրինակած «Տօնականի» հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ հրաշափառ Տօնականս ի **Վերին-Նորավանս**, թվին ԶԵ.(1456), ի փառս հաւր և որդոյ և ամենասուրբ հոգոյն աստուծոյ»⁴⁹: Այս մատյանի ծաղկողը եղել է Եսայի անունով «բանի-

⁴⁶ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 257: Ձեռագրի երկու անվանաթերթ տես աստ՝ նկ. 29, 30:

⁴⁷ Սմբատ Տէր Անտիսեան, Ձեռագիրք Նախավկայի վանաց Դարաշամբի, թիվ 115:

⁴⁸ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. է, Երուսաղէմ, 1974, էջ 218:

⁴⁹ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 65, 66:

բուն փիլիսոփային և անհաս նրկարողը»: Այս տաղանդավոր նկարչին հետագայում հանդիպում ենք նաև Եղեգիսի և Հերմոնի գրչատներում. նրան նաև «նաղաշ» են կոչել⁵⁰:

1470 թվականին Վերին Նորավանքում Օհաննես քահանան, իր գրչագրած «Մաշտոցի» հիշատակարանում թողել է հետևյալ հետաքրքիր տեղեկությունները. «...Քանզի եղև այսմ ժամանակի հարկապահանջութիւն ի տաճկաց. ...և եղև թասուպութիւն⁵¹ յոյժ և հալածումն քրիստոնէից. և խափանեցին զհնչումն զանգակին, և քրիստոնեայք նշանավ շրջէին...: Արդ, գրեցավ Մաշտոցս թուականիս Հայոց ԶԺԹ. (1470), ի վանքս որ կոչի **Վերի-Նորավանս** ||| (Յիշեցեք) զգծող Յոհաննէսս ի յաշխարհի և քահանայս ներելի...: Գրեցավ ի վանքս որ **Մեղուս** կոչի, ընդ հովանեաւ լուսոյ մայր սուրբ Աստուածածնիս, առաջնորդութեամբ տեառն Արիստակէսի, և ի թուականիս ԶԺԹ.(1470)»⁵²: Քանի որ հիշատակարանը ջնջված հատված ունի, դժվար է միանշանակ ասել, որ հենց Վերին Նորավանքն է նաև Մեղուս կոչվել (կամ՝ Մեղուաց վանք): 1471 թվականին Մաթեոս գրչի կրկնօրինակած մի Ավետարանի հիշատակարանում դարձյալ հանդիպում ենք այդ անվանը. «...գծագրեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով ի յաստուածաբնակ վանս, որ կոչի **Մեղուանց վանք**, ընդ հովանեաւ հրաշափառ Կաթողիկէիս, որ հանուն լուսոյ մաւրս սուրբ Աստուածածնիս, և [ամենա]գով սուրբ Յարութեանս, և վարդապետաց գերեզմանացս, և ամենայն սրբոցս, որ աստ հաւաքեալ կան...»⁵³:

Այս երկրորդ հիշատակարանը կարծես ավելի հավանական է դարձնում այդ նույնության հնարավորությունը, քանի որ Վերին Նորավանքի երկրորդ

⁵⁰ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 347, 348: Ձեռագրի Մաթեոս գրիչը հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում իր մասին: Նրա հայրը, դատելով գրչության ձևից, մեծատոհմիկ ազնվական է եղել, որին նա հիշատակում է «ըզմեծն Սուլդան» ձևով: Մորը հիշատակում է «զպարոն Թուլթենի», իսկ հորեղբորը կոչել են «զիկիթ աղայն», որը թույլ է տալիս ասել, որ Մաթեոս գրիչը ազնվական արմատներից սերված անձնավորություն է եղել: Հետաքրքիր է նաև այն, որ լինելով ութսունամյա ծերունի, նա շարունակել է աշխատելը: «Ութսունամեայ գոլով» մի Գանձարան է ընդօրինակել Եղեգիսում «ի վայելումն հարազատացն» իր «վանականաց կրօնատրաց» Իգնատիոսին, Եսայային նաղաշին» (Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 65, 66):

⁵¹ Եթե սա գրչի սխալ կամ հրատարակչի վրիպակ չէ, ապա կարծում ենք, որ թասուպությունը քյասիբություն բառի բարբառային տարբերակն է, որը նշանակում է աղքատություն:

⁵² Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 299:

⁵³ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 317, 318:

եկեղեցին՝ Սուրբ Աստվածածինը, սովորաբար հավելյալ մականունով «մայր լուսո» է կոչվում, ինչպես Մեղվաց վանքի եկեղեցին, սակայն այս երկու հիշատակարանում չի նշվում Սուրբ Սիոնը:

Հնարավոր է, որ այս անվանումը ժողովրդական է, և սրա համոզիչ պատասխանը գտնում ենք Քաջբերունու մոտ, որը կներկայացնենք հետագայում:

Շարունակենք ծանոթանալ Վերին Նորավանքի հիշատակարաններին: 1476 թվականին այստեղ ընթրիինակված մի Ավետարանի հիշատակարանը հարուստ է գեղեցիկ համեմատություններով ու արժեքավոր տեղեկություններով. «...Եւ գրեցաւ սուրբ աւետարեւնս ծեռամբ ...որ **Պաւղոս վերկոչիմ** սոսք անուամբս և ոչ գործովս վարդապետ: Արդ, եղև գրչագրութիւն [սոր]այ ի գաւառիս Վալյոց-ձորոյ, որ է Եղեգեաց, սուրբ և ի հռչակաւոր մենաստանիս Վերի-Նորավանս կոչեցեալ... որ **ճմարիտ հար և [ն]ման է վերին Երուսաղէմի**, ընդ հովանեաւ սուրբ Սիովնի, որ մայր ամենայն եկեղեցեաց, և լուսոյ մօր սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Նշանացս բազմահոյլ և բազմաժողով, և սուրբ վարդապետաց նահատակաց **Դաւիթ և Առաքեալ**, և այլ բազում սրբոց նշխարացս, որ աստ կան հաւաքեալ: Առ ոտս քաջ և արի **րաբունապետիս Դաւիթ վերակոչելոյ**՝ խիստ ճգնազգեստ և առաքինի Ճ. (100)-ամեա ճգնելով, և ուսուսչին իմոյ և հոգևոր զիս անարժանս վերստին ծնաւոյ Սարգիս արի և քաջ րաբունապետին, նայ և առաջնորդի սուրբ ուխտիս, որ բազում հոգաբարձութեամբ խնամող է վանիցս՝ **Շատիկ միայնակեցի**, որ եթող զսէր աշխարհիս և հետևի զհետ Քրիստոսի⁵⁴»:

Նախ՝ նկատենք ընդգծված վայոցձորյան բարբառային «Պաւղոս վերկոչիմ սոսք անուամբս և ոչ գործովս վարդապետ» արտահայտությունը, որ երբեմն գրիչները թույլ են տվել: Իսկ Վերին Նորավանքը, որ «ճմարիտ հար և [ն]ման է վերին Երուսաղէմի» համեմատությունը իր գեղեցկությամբ երևի համապատասխանել է այս վանքի եկեղեցիների գեղեցկությանը, քանզի Վե-

⁵⁴ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, Էջ 399: Այնուհետև Պողոս վարդապետը իր հիշատակարանում հիշատակում է այստեղ գործող մարդկանցից արժանիների անունները և խնդրում է հիշել՝ Տեր Դավիթին և Տեր Անանիեին, որոնք չնայած իրենց ծերության հասակին, մեծ հոգաբարձություն ու խնամք են դրսևորում, ինչպես նաև մխիթարում ու ցավակցում տառապյալ կարիքավորներին:

րին Երուսաղեմը դա «Երկնային Երուսաղեմն» է կամ՝ Աստծո արքայության սպասվող գալստյան խորհրդանիշը⁵⁵, Երկնային Արքայության՝ երկրային անվանումը:

Բացի այդ, «սուրբ վարդապետաց նահատակաց **Դաւիթ և Առաքեալ**, և այլ բազում սրբոց նշխարացս, որ աստ կան հաւաքեալ», շուրջ մեկ ու կես դար առաջ այստեղ եղած վարդապետներին վերաբերող արտահայտությունը այս վանքի հայրերի կողմից դարավոր ավանդույթների սրբորեն պահպանության ու սերունդներին փոխանցելու նվիրական գործի վառ ապացույցն է: Այս կապակցությամբ ուշադրության արժանի է հայագետ Կ. Մաթևոսյանի հայտնած միտքը: Նա գրում է, որ Դավթի և Առաքելի անունների միասին հիշատակությունը, որպես սուրբ նահատակ վարդապետների, համեմատելի է 1302 թվականի հիշատակարանի «առ վարդապետն Դաւիթ և Արքայ» ձևակերպումին (որոնց մոտ էր եկել Հովհաննես Օրբելը): Արդյոք, հարց է տալիս Կ. Մաթևոսյանը, Դավթի գործընկերը, որի անունն այլ աղբյուրներում չի հանդիպում, այս հիշատակարաններից մեկում չի՞ շփոթված, մանավանդ որ «Արքան» հոգևորականների մեջ եզակի անուն է: Կամ եթե Առաքելն ու Արքան նույն մարդն է, արդյոք երկրորդ անունը վարդապետի մականունը չէ՞⁵⁶:

Այս հիշատակարանում չափազանց կարևոր է **Շատիկ** անունով ճգնակյաց վանահոր անվան հիշատակությունը, որին կանդաքանանք քիչ անց:

1484 թվականին Գրիգոր արքեպիսկոպոս Ավետարան է ընդօրինակել, որտեղ գրում է. «...Արդ, եղև գրաւ գրչութեան այսմ Աւետարանի... ի դառն և ի դժնեա, յանբարի և ի վշտաշատ ժամանակի, յորում նեղ[իմք] յանաւրինաց և անիրաւ պահանջողաց, ի **երկնահանգ[էտ]**⁵⁷ և **[մեծ]ահոռակ** սուրբ ուխտիս Վերի Նորավանս»⁵⁸:

1487 թվականի նույն Գրիգորի կողմից կրկնօրինակած մի Ավետարանի հիշատակարանում որպես գրչության վայրը հիշատակված է «ի յերկնահանգէտ և գերահոռակ սուրբ ուխտս **Վերի Նորավանք**, որ կոչի Վերին Երուսա-

⁵⁵ Православная Энциклопедия, под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, том 21, Москва, 2009, стр. 397.

⁵⁶ Կ. Մաթևոսեան, նշվ. աշխ, էջ 70:

⁵⁷ Երկնքի նման՝ հավասար: Մ. Ալգերեան, Գ. Ճէլալեան, Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1865, էջ 278:

⁵⁸ Տուցակ հայերէն ձեռագրաց Թավրիզի, կազմեց՝ Հ. Աճառեան, Վիեննա, 1910, էջ 16, ինչպես նաև՝ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 57:

ղեմ, ընդ հովանեաւ ս(ուր)բ Սիոնիս և սուրբ ցաղաբեր սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ աջոյս առաքելոյն Եղիշէի և այլ սրբոցս,, որ աստ կան հաաքեալ»⁵⁹:

1490 թվականի գրիչ Աբրահամը մի Շարակնոց է գրչագրել «ի վանս որ կոչի **Վերի Նորավանս**, ի սուրբ մենարանիս՝ **ի դուրս Սուրբ Սիովնիս, և Սուրբ Աստուածածնիս, և Սուրբ Գրիգորիս և այլ սրբութեանցս և սուրբ նշանացս և սուրբ աջոյս և դամբարանաց սուրբ վարժապետացս**, ի յերկիրս որ է Վայոց ձոր կոչեցեալ...և յարհեպիսկոպոսութեան մերոյս նահանգի տէր Եղիշէի՝ յազգէ Բուլթէլանց...Աղաչեմ յիշել... ըզտէր Զաքարէն և զտէր Անանիայն...»⁶⁰:

Այստեղ տեղ գտած վանքի, նրա եկեղեցիների ու պահվող սրբությունների հիշատակությունից Լ. Բարսեղյանը ենթադրել է, որ Վերին Նորավանքում եղել է Սուրբ Գրիգորի անունով ևս մի եկեղեցի⁶¹: Բայց հավանաբար խոսքն այստեղ վանքում պահվող Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ինչ-որ մի մասունքի մասին է:

1495 թականին գրիչ Գրիգոր արեղան մի Ավետարան է ընդօրինակել. «...աստուածաբան և քաջ լաբունապետն Աբրահամ... ստացաւ զաստուածախաւս մատենանս... ի յերկրիս Վայոյ ձորոյ, **ի գաւառս Եղեգիս, և Սուրբ ուխտս որ կոչի Վերի Նորավանս...**»⁶²: Այստեղ հիշատակված պատվիրատու «աստվածաբան և քաջ լաբունապետ» Աբրահամը, որն այս Ավետարանի հարուստ ու շքեղ նկարազարդումը կատարում է մեծ վարպետությամբ, ճոխ զարդանախշերով, մինչ այս հիշատակագրությունը գործել է Բոլորածորի անապատում՝ 1502 թվականին⁶³:

⁵⁹ Այս Ավետարանը անհայտ է եղել հայագիտական շրջաններին, որը պահվում է ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի ազգային գրադարանում (<http://www.loc.gov> Մերձավոր Արևելքի բաժին, 003.00.00): Այն հայտնաբերել է Լուսինե Բարսեղյանը: Տե՛ս Լ. Բարսեղյան, Արատեսի և Վերին Նորավանքի գրչության կենտրոնները, Հանդես ամսօրեայ, Երևան, 2013, (թիվ 1-12), 361- 384:

⁶⁰ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 147:

⁶¹ Լ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., 361- 384:

⁶² Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 214:

⁶³ Աբրահամի անձը նույնացվում է այստեղ հիշատակվող նրա մոր՝ Գոնձայի (Գոնցա - Տ. Մ.) անվան շնորհիվ: Ծնողների անունները հիշատակում է 1482 թ. իր ընդօրինակած Ավետարանում, համաձայն որի հոր անունը եղել է Տերտեր, իսկ մորը՝ Գոնցա, եղբայրները կոչվել են Զաքարիա և Դավիթ: Դավիթը Սրկղունիքի (այժմ՝ Վերնաշեն) Սուրբ Գևորգ եկեղեցում (վերոհիշյալ եկեղեցին գտնվել է այժմյան Գլածորի թանգարանի վերածված եկեղեցու տեղում) մի «Շարակնոց» է գրել, որի ծաղկման աշխատանքները կատարել է Աբրահամը: Հորեղբայրը՝ Սուրբ Գևորգի առաջնորդ Ավագտեր վարդապետն էր (Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, Երևան, 1967, էջ 27, 97, 214-216, տե՛ս տողատակի բացատրությունը):

Վերին Նորավանքի ձեռագրերի մանրանկարչությանն անդրադարձել է Լ. Բարսեղյանը, ի հայտ բերելով տեղի դպրոցի առանձնահատկություններն ու ինքնատիպությունը, քննել այդ ժամանակաշրջանում գործած հայկական մյուս մանրանկարչական դպրոցների հետ ունեցած ազդեցության խնդիրները⁶⁴:

Վերին Նորավանքի ժառանգության մասին մեր խոսքն ավարտենք 1360 թվականի Երուսաղեմում գրված մի «Մաշտոցի» հիշատակարանի տեղեկությամբ, որտեղ նշված է, որ եպիսկոպոս Սարգիսը կրթությունը ստացել **«...սնեալ և վարժեալ յԱրեւելս ի մայրն իմաստից եւ յերկրորդ յԱթէն ի Վայու ձորն, ի հռչակաւոր և յաստուածաբնակ վանսըն ի Սուրբ Սիոն Վերին Նորավանս, յառաջնորդութեան մեծին թաբունոյն Կիրիոնին»**⁶⁵: Սա նշանակում է, որ 1356 թվականին Գլաձորի շարունակություն հանդիսացող Հերմոնի վանքում թաբունապետ Տիրատուր Կիլիկեցու մահից հետո Վերին Նորավանքում փորձ է արվել ժառանգել Գլաձորի հայտնի **«երկրորդ Աթենք»** մականունը:

Ամփոփելով, կարելի է եզրակացնել, որ XIII դարի վերջին, Սյունիքի Վայոց ձոր գավառում հիմնադրվեցին երկու զորեղ, անմիջապես հռչակ ձեռք բերած Գլաձորի և Վերին Նորավանքի համալսարանները, որոնք իրարից սնվելով և միմյանց սատարելով հայ ժողովրդին տվեցին ազգային, հոգևոր ու քաղաքական գործիչներ, նրանց հարկի տակ ստեղծված գրչագրության ու մանրանկարչության դպրոցներում ստեղծվեցին ձեռագրական գլուխգործոցներ: Օրբելյան իշխանական տան հովանավորած Վերին Նորավանքը, իր «գլաձորյան» տիպի դպրոցով, անցնելով պատմության ու ժամանակի արհավիրքներով, տեղորոշման տեսակետից կրկնել է Գլաձորի ճակատագիրը և եղել նրան բախտակից: Լինելով բոլորի աչքի առաջ, նոր ժամանակներում կրել է այլ անուն, իսկ հին անունով՝ համարվել «տեղն անհայտ»: Այս վանքը, որը համաձայն այստեղ ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարանների, ալ-

⁶⁴ Լ. Բարսեղյան, Արատեսի և Վերին Նորավանքի գրչության կենտրոնները, Հանդես ամսօրեայ, Երևան, 2013, (թիվ 1-12), 361-384:

⁶⁵ Մայր ցուցակ ձեռագրած Սրբոց Յակոբեանց, հ. է, Երուսաղեմ, 1974, էջ 217-218:

տիվ գործունեություն է ծավալել XIII դարի կեսերից մինչև XV դարի վերջը⁶⁶, հավանաբար կործանվել է 1583 թվականի այս վայրերում տեղի ունեցած հզոր երկրաշարժից⁶⁷:

ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դեռևս Ղևոնդ Ալիշանը, քննելով Ամաղուի Նորավանքի վիմագրերն ու ձեռագիր հիշատակարանները, նկատել է Վայոց ձորում Օրբելյաններին պատկանած Նորավանք անունով մեկ այլ նշանավոր վանքի առկայությունը: Նա գրում է, որ այն լինելով նույնանուն, սակայն մեկ այլ վանք է, որն ունեցել է երկու եկեղեցի՝ Մայր Լուսո Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Սիոն անուններով: Հմուտ գիտնականը ձեռքի տակ անհրաժեշտ փաստեր չունենալով, նշում է, որ այս հարցը «քննութեան կարօտի»: Ապա այն դիտարկումն անում, որ Վերին Նորավանքը հավանաբար ավելի բարձրադիր էր Ամաղուի Նորավանքից. «երկուս լինել աստանօր Նորավանս, և Վերին կոչելով զմին՝ յայտ լինի երկրորդին լինել Ստորին կամ Ներքին, որ հաւանօրեն է նոյն ինքն հռչակաւոր մենաստանն խնամարկեալ յՕրբելեանց յԱմաղու...»⁶⁸:

Գարեգին Հովսեփյանը համարել է, որ Վերին Նորավանքը և Ամաղուի Նորավանքը նույնն են: Այսպես. գրելով Եսայի Նչեցու աշակերտ Կյուրիոնի մասին (որը հետագայում փոխարինեց Վերին Նորավանքի առաջնորդ Դավիթ րաբունապետին – Տ. Մ.), բերելով մի հատված նրա Վերին Նորավանքում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանից, որտեղ գրչության վայրը հիշատակված է «ի գաւառիս Վայոծորոյ, ի մենաստանիս Վերի Նորավանս կոչեցելոյ...»⁶⁹, նա գրում է՝ «ի գավառիս Վայո ձորոյ ի մենաստանիս Նորավանքս կոչեցելոյ» ձևով, և եզրակացնում, որ Կյուրիոնը հետագայում հաստատվել է Ամաղուի Նորավանքում⁷⁰:

⁶⁶ Վերին Նորավանքի անվան վերջին հիշատակությանը հանդիպում ենք 1486 թ. մի Գանձարանի հիշատակարանում, տե՛ս ԺԵ Դարի Հիշատակարաններ. Մասն Բ, էջ 85:

⁶⁷ Վ. Ստեփանյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

⁶⁸ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 203:

⁶⁹ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 257:

⁷⁰ Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք, էջ 276: Իսկ այս գրքի 522 էջում տեղանունների ցանկի «Վերին Նորավանք մենաստան» անվան դիմաց հղում է՝ տե՛ս Նորավանք (Ամաղուի – Տ. Մ.):

Բազմավաստակ պատմաբան և վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանը այն ենթադրաբար նույնացրել է այժմյան Եղեգիս գյուղից մոտ չորս կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող «Գյուլում բուլաղ» կոչված վանքի հետ: Այս կապակցությամբ նա գրում է, որ վանքը գտնվում է «...լեռնային գոգավորության մեջ գտնվող բլրի տափակ գագաթին: Եկեղեցին բոլորովին ավերված է. պատերից թափված բեկորների վրա կան արձանագրության մասեր, միակ արձանագրության մեջ եկեղեցին կոչվում է ս. Աստվածածին. շրջապատում կան խցերի և գերեզմանատան մնացորդներ և մի խաչքար՝ 1251 թ.: Հավանաբար սա վայոց ձորի «Վերին Նորավանք» կոչված վանքն է»⁷¹:

Գրիգոր Գրիգորյանը, ուսումնասիրելով այսպես կոչված Գյուլում բուլաղի հիմնովին ավերակ այս եկեղեցու վիմագիր բեկորները, նույնպես կարծում է, որ այն Վերին Նորավանքը պետք է լինի⁷²:

Վերին Նորավանքի տեղադրության հարցը ուսումնասիրել է նաև Աբրահամ (Գևորգ) Մկրտչյանը⁷³, որը վերլուծելով եղած վիմագրական ու հիշատակարանային նյութը, ինչպես նաև պատմագրական ու գիտական եղած աշխատությունները, գտել է հետաքրքիր ընդհանրություններ Վերին Նորավանքի ու Շատիկ անապատի միջև, սակայն ուսումնասիրության երկրորդ մասում մերժել է դրանց նույնությունը և, ուսումնասիրելով Արատեսի վանքն ու համադրելով փաստերն ու փաստարկները, եզրակացրել որ Վերին Նորավանքը Արատեսի վանքն է⁷⁴:

Այս հարցին անդրադարձել է նաև Կարեն Մաթևոսյանը, որը գրում է, որ այս վանքի տեղորոշումը դեռևս հստակ չէ, թեև կատարվել են ենթադրություններ, վանքը նույնացվել է Շատիկի վանքի կամ Արատեսի հետ: Սակայն հիշյալ վերագրումները անհամոզիչ են թվում, որովհետև նշված վանքերը սկզբնաղբյուրներում ամենուրեք հիշվում են որպես առանձին միավորներ, և

⁷¹ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 106:

⁷² Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 185, 186, ինչպես նաև՝ Գ. Григорян, Очерки Сюника IX-XV вв., Ереван, 1990, стр. 181 (մենք օգտվել ենք էլեկտրոնային տարբերակից – Տ. Մ.):

⁷³ Աշխարհական անունով Գևորգ Մկրտչյանն իր հոդվածը գրել է Սուրբ Էջմիածնում սարկավագ եղած Ժամանակ, ձեռնադրությունից հետո նա ստացել է Աբրահամ անունը, այժմ Վայոց ձորի թեմի առաջնորդ, գերաշնորհ Տ. Աբրահամ արքեպիսկոպոս Մկրտչյանն է:

⁷⁴ Գ. սրկ. Մկրտչյան, Վերին Նորավանքի տեղը, Էջմիածին, 1986, թիվ Գ-Դ, էջ 95-101: Տե՛ս նաև՝ Ա. վրդ. Մկրտչյան, Էջեր Սյունյաց աթոռի պատմությունից, Էջմիածին, 1995, էջ 91-100:

դրանք նույնացնելու որևէ ծանրակշիռ հիմքեր չկա⁷⁵: Այնուհետև վերլուծելով հայտնի հիշատակարանային նյութը, քննության առնելով ձեռագրերում գրիչների թողած Վերին Նորավանքի տեղի վերաբերյալ վկայությունները, որպես «տեղագրական ուղենշում» ենթադրում է, որ այս վանքը կարող էր գտնվել Օրբելյանների իշխանանիստ Եղեգիսի մոտ, օրինակ, Ջորազ տաճարի հյուսիսարևմտյան կողմի լեռներում, քանի որ այնտեղ «տեղացիների հավաստմամբ եկեղեցիների ավերակներ ունեցող առնվազն երկու հնավայրի հետքեր են պահպանվել»⁷⁶:

Հայաստանի և հարակից երկրների տեղանունների բառարանում Վերին Նորավանքի տեղը համարվում է անհայտ⁷⁷:

Ամփոփելով Վերին Նորավանքի տեղագրության հետ կապված նախորդ ուսումնասիրողների կարծիքները, կարելի է դրանք խմբավորել.

- ա) Ղ. Ալիշանը ենթադրել է երկու Նորավանքի գոյությունը՝ հարցի վերջնական ճշտումը թողնելով հետագայի քննողներին:
- բ) Գ. Հովսեփյանը նույնացրել է Վերին Նորավանքն ու Ամաղուի Նորավանքը:
- գ) Ս. Բարխուդարյանը և Գ. Գրիգորյանը Վերին Նորավանքը համարել են այժմյան Եղեգիս գյուղից մոտ չորս կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող՝ իրական անունն անհայտ Գյուլում բուլաղ անվանված վանքը, որի եկեղեցին կոչվել է Սուրբ Աստվածածին:
- դ) Գ. Մկրտչյանը Վերին Նորավանքի և Շատիկ անապատի միջև մի շարք ընդհանրություններ է նշել, բայց ի վերջո ավելի մեծ ընդհանրություններ տեսնելով Վերին Նորավանքի և Արատեսի վանքի միջև, նույնացրել է դրանք:
- ե) Կ. Մաթևոսյանը նշել է, որ կան Վերին Նորավանքի և Եղեգիս բնակավայրի մերձավորությունը ակնարկող տվյալներ և առաջարկել է այն փնտրել Օրբելյանների «Ջորազ» կոչվող տաճարի հյուսիս-արևմտյան կողմի լեռներում:

⁷⁵ Կ. Մաթևոսեան, նշվ. աշխ., էջ 64:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 74:

⁷⁷ Տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 23:

Ինչպես տեսնում ենք, կարծիքները մեծապես տարբերվում են: Մի քանի դիտարկում անենք այս առնչությամբ: Ձեռագրերի հիշատակարաններից ստույգ հայտնի է, որ Վերին Նորավանքը գտնվել է Եղեգյաց կամ Եղեգիսի ձորում⁷⁸: Երկու Նորավանքերի հիշատակարանների քննությունը, տեղում հիշված եկեղեցիների անունների տարբերությունը բացառում են Ամաղուի և Վերին Նորավանքերի նույնացումը:

Անհամոզիչ է նաև Եղեգիս իշխանանիստ գյուղաքաղաքի օտարախոս վերաբնակիչների կողմից իրենց լեզվին հարմար՝ Գյուլում բուլաղ (Լճաղբյուր – S. Մ.) վերանվանված հիմնավեր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին Վերին Նորավանք համարելու ենթադրությունը:

Վերին Նորավանքի և Արատեսի նույնացման առնչությամբ Կ. Մաթևոսյանը նկատում է, որ Ստեփանոս Օրբելյանը թվարկելով Վայոց ձորի գործող վանքերը, հիշատակում է նաև Արատեսի վանքը, որը, փաստորեն, բացառում է Վերին Նորավանքի ու Արատեսի նույնացումը, և ավելացնում, որ Արատեսի բազմաթիվ վիմագրերում և այնտեղ գրված հիշատակարաններում վանքը այլ անունով չի կոչվում, այստեղ չեն հիշատակվում Վերին Նորավանքի նշանավոր վարդապետները⁷⁹:

Ինչ վերաբերում է նույն հեղինակի այն տեսակետին, որ Վերին Նորավանքը պետք է փնտրել Օրբելյանների իշխանանիստ Եղեգիսի մոտ, ապա այն այդ մասով ընդունելի է, սակայն, ըստ մեզ, վանքը գտնվել է Եղեգիսի ոչ թե հյուսիս-արևմտյան, այլ հարավ-արևմտյան կողմում: Միանգամից ասենք, որ **մեր կարծիքով Վերին Նորավանքը նույնն է Շատիկ անապատի հետ**: Բանն այն է, որ այս երկու վանքերի պատմություններն առանձին վերցրած խիստ թերի են. Շատիկն ունի հիմնադրման մասին տվյալ, X դարի վիմագիր, հետո անորոշ ժամանակաշրջան և հանկարծ վերածնունդ՝ XVII դարում, իսկ Վերին Նորավանքը՝ պատմության անհայտ սկիզբ ու վերջ, դրա փոխարեն՝ XIV-XV դարերի բուռն գործունեություն: Երբ այս երկուսը դիտարկում ենք որպես նույն վանքի շարունակական պատմություն, ապա զարմանալիորեն դրանք միաձուլվում են, լրացնում իրար՝ կազմելով մեկ վանքի ամբողջական պատմություն:

⁷⁸ 1495 թ. գրիչ Գրիգորը նշում է. «...ի յերկրիս Վայոյ-ձորոյ, ի գաւառս Եղեգիս, և սուրբ ուխտս որ կոչի Վերի Նորավանս...», տե՛ս Ժե դարի հիշատակարաններ, Մասն Գ, էջ 214:

⁷⁹ Կ. Մաթևոսեան, նշվ. աշխ, էջ 64:

ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԵՎ ՇԱՏԻԿ ՎԱՆՔԻ ՆՈՒՅՆԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Ինչպես վերը նշեցինք, Վերին Նորավանքի և Շատիկ անապատի միջև ընդհանրությունների մասին առաջին անգամ խոսել է Գևորգ (Աբրահամ) Մկրտչյանը, սակայն հիմնավորումներն անբավարար համարելով, եկել է այն եզրակացության, որ Վերին Նորավանքը Արատեսի վանքն է, մանավանդ որ վերջինիս եկեղեցին էլ Սուրբ Սիոն անունն ունի: Առաջին վկայությունը, որ նա բերում է, Վերին Նորավանքի 1476 թվականի հետևյալ հիշատակարանն է. «...ի գաւառիս **Վա[յոց-ձ]որոյ**, որ է **Եղեգեաց**, սուրբ և ի հռչակաւոր մենաստանիս **Վերի-[Ն]որավանս** կոչեցեալ... որ ճշմարիտ հար և [ն]ման է վերին Երուսաղէմի, ընդ հովանեաւ **սուրբ Սիովնի, որ մայր ամենայն եկեղեցեաց, և լուսոյ մօր սուրբ Աստուածածնիս**, և սուրբ **Նշանացս** բազմահոյլ և բազմաժողով, և սուրբ վարդապետաց նահատակաց **Դաւիթ և Առաքեալ**, և այլ բազում սրբոց նշխարացս, որ աստ կան հաւաքեալ: Առ ոտս քաջ և արի ռաբունապետիս **Դաւիթ** վերակոչելոյ՝ խիստ ճգնազգեստ և առաքինի **Ճ. (100)**-ամեա ճգնելով, և ուսուչին իմոյ և հոգևոր զիս անարժանս վերստին ծնաւոյի **Սարգիս** արի և քաջ ռաբունապետին, նայ և առաջնորդի սուրբ ուխտիս, որ բազում հոգաբարձութեամբ խնամող է վանիցս՝ **Շատիկ** միայնակեցի, որ եթող զսէր աշխարհիս և հետևի զհետ Քրիստոսի»⁸⁰:

Այնուհետև հեղինակը բերում է հիշատակարանային և վիմագրական այլ փաստարկներ, որոնք խոսում են Վերին Նորավանքի Շատիկ վանքի նույնացման օգտին, բայց հետո հակափաստարկներով մերժում է դրանք⁸¹:

Առկա փաստերը ներկայացնենք ժամանակագրական հաջորդականությամբ: Ինչպես վերը նշեցինք, 1302 թվականի հիշատակարանում Հովհաննես Օրբելլը գրում է Վերին Նորավանքին իր տված գյուղերի մասին. «...ես տէր **Յովհաննէս...** եկայք ի **Վերին Նորավանս...** խնդրեցին ի մէնջ ժողովուրդ ինքեանց ի սատար սուրբ ուխտիս, և մեք տուաք սոցա ժողովուրդ **զԱնկեղի, զԵղիան, զԵղիկանց Զոր, զՎաղցան** ի սեպիական ժողովուրդ և թեմ, որ զա-

⁸⁰ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 399:

⁸¹ Գ. Մկրտչյան, Էջեր Սյունյաց աթոռի պատմությունից, էջ 79-81:

մենայն հաս և զիրաւունք սոքա սոցա տացին»⁸²: **Վերին Նորավանքին տրված գյուղերից երկուսի անունը գտնում ենք Շատիկ վանքի Սուրբ Սիոն եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորի արևելյան մասում եղած վիմագրում.** «ԵՍ Տ(Է)Ր ՍԱՐԳԻՍ ՏՎԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՄԱՐՏԻՐՈՍ⁸³ ԻՒՐ ՄՏԱԻՔ ՈՒ ԱՆԳԵՂԻ ՈՒ ԵՂՆԻՍ⁸⁴ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆՍ, Գ[Ճ]Ժ[Ը]: (318) ՀԱ[Յ]Ր[ԱՊԵՏԱՅ] ՆՁ[ՈՎԻ] ՀԱԿԱՌԱԿՈՂՆ»⁸⁵ (նկ. 5):

Ըստ Ս. Բարխուդարյանի, այս արձանագրությունն իր ռճով համապատասխանում է XIII դարի կեսերին⁸⁶: Սակայն հիշատակված Տեր Սարգիսը, Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռին է նստել 1337 թվականին⁸⁷, այսինքն այս արձանագրությունը պետք է թվագրել XIV դարի 40-ական թվականներով:

Ինչպես տեսնում ենք, այս վիմագիր արձանագրության մեջ կրկնվում են մի քանի տասնամյակ առաջ Հովհաննես Օրբելի կողմից Վերին Նորավանքին նվիրված գյուղերի անունները. չորս անուններից երկուսը համընկնում են (Անգեղի, Եղնիս): Կարծում ենք, որ **սույն արձանագրությամբ Տեր Սարգիս Սյունյաց մետրոպոլիտի կողմից վերահաստատվել է Հովհաննես Օրբելի տված վերոնշյալ վանքապատկան գյուղերի նկատմամբ Վերին Նորավանքի ունեցած սեփականության իրավունքը:** Իսկ այն, որ երկու վավերագրերում կան նաև չհամընկնող տեղանուններ, կարելի է բացատրել ժամանակի տարբերությամբ. մի գյուղ կարող էր անցնել այլ սեփականատիրոջ, դրա փոխարեն մեկ ուրիշը՝ դառնալ վանքապատկան և այլն:

⁸² ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 588:

⁸³ Անգեղի կամ Նահատակի մատուռն է կանգնեցված 451 թ. Վարդան Մամիկոնյանի հրամանատար Մարտիրեի գլխավորությամբ նահանջող, Վայոց ձորում Պարսից զորավար Աթաշխուդայի զորքերի կողմից սրի քաշված զորագնդի հետ: Գտնվում է Շատին գյուղի մոտ: Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմություն, հ. Ա, էջ 111:

⁸⁴ Ս. Բարխուդարյանը այն նույնացնում է Եղեգիսի հետ, որն ընդունելի չէ, սա Եղիան գյուղի անվան հիշատակությունն է: Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, էջ 422:

⁸⁵ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 157: Հետաքրքիր է, որ հիշատակարանի հետ համընկնում է նաև «անեծքի բանաձևը»՝ հակառակողը նգոված լինի 318 հայրապետներից և այն, որ երկու դեպքում էլ խոսքը Սուրբ Սիոնին կցվող ժողովրդի մասին է (հիշատակարանում՝ «ի սեպիական ժողովուրդ...», վիմագրում՝ «ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ. ՍԻՈՆՍ»):

⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁷ Սարգիս մետրոպոլիտը որդին է Հասան իշխանի, «որ էր յազգէ և յազնէ մեծափառ իշխանաց տանս Սինեաց»: Սրա եղբայրը Որոտան երկրի տեր Իվանէ իշխանն էր և հայրը՝ նշանավոր Հովհան Որոտնեցու: Սյունյաց մետրոպոլիտ է հիշատակվում 1337 թ., որի աթոռակիցն է եղել ոմն տեր Ներսես: Նրան հաջորդել է Ստեփանոս – Սուլթանշահը, որը Օրբելյան Բուրթել մեծ իշխանի թոռն էր՝ Իսանիկ – Իվանեի որդին: Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը, Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 9, Երևան 1969, էջ 179, 180, 191:

Հետաքրքիր է, որ Հովհաննես Օրբելի՝ Վերին Նորավանքին տված գյուղերից երրորդի անունը նույնպես գտնում ենք Շատիկում: XIV դարի գրչությանմբ, հատվածաբար պահպանված վիմագիրը վկայում է. «(Ի ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ) ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԻՆ ՍՄԲԱՏԱՅ, ԵՍ ՎԱՀՐԱՄ ՈՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ, ՈՐԴԻՔՍ ԻՄ ՍՄՊԱՏ, ՈՒՔԱՆ, ՏՎԱՔ ՎԱՂԻՅԱՆՈ ՈՒՌՈՒՅ ԱՐՏՆ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆ...»⁸⁸: Ճիշտ է, այստեղ խոսքը ողջ գյուղի մասին չէ (հիշատակարանում՝ «զՎաղցան», վիմագրում՝ «Վաղիցան»), այլ տեղի մի արտի, սակայն ակնհայտ է միջավայրի ընդհանրությունը:

Վերին Նորավանքում 1329 թվականին Դավիթ «եռամեծ» թաթունապետին փոխարինած նրա աշակերտ, Գլածորի շրջանավարտ Կյուրիոն թաթունապետի հրամանով Ստեփանոս գրչի կողմից ընդօրինակված «Մեկնութիւնք» գրքի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ այստեղ է հողին հանձնվել Դավթի աճյունը. «...ի վարժապետութեան տանս արեւելեաց մեծաբանաշնորհի հռետորի Եսաեայ, հոր և ուսուցչի վերասացեալ առնս Աստծոյ սուրբ թաթունապետիս Կիւրիոնի, **սպասավորի սուրբ գերեզմանի թաթունապետի Դավթի**»⁸⁹:

Ինչպես վերևում տեսանք, Վերին Նորավանքում 1476 թվականին Պողոս գրչի կրկնօրինակած մի Ավետարանի հիշատակարանում հիշվում է Դավիթ թաթունապետը. «...Արդ, եղև գրչագրութիւն [սոր]այ ի գաւառիս **Վա[րոց-ձ]որոյ, որ է Եղեգեաց, սուրբ և ի հռչակաւոր մենաստանիս Վերի-[Ն]որավանս** կոչեցեալ... Առ ոտս քաջ և արի թաթունապետիս **Դաւիթ վերակոչելոյ՝** խիստ ճգնազգեստ և առաքինի **Ճ. (100)**-ամեա ճգնելով...»⁹⁰:

Այս հիշատակարանը հաստատում է, որ Վերին Նորավանքում սրբորեն պահպանվել են դարերի խորքերից եկող ավանդույթներն ու սրբագործված մեծերի գերեզմանները և մեծագույնս խնամքով փոխանցվել սերնդեսերունդ: Դրա վկայություններից մեկն էլ այն է, որ Դավիթ «եռամեծ» թաթունապետի մահից շուրջ մեկ և կես դար հետո, կարծում ենք ի պատիվ հենց այս սրբա-

⁸⁸ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 156: Քաջբերունին այս երկու արձանագրության մասին կարծիք է հայտնում, որ դրանք բերվել են այլ տեղից («Արարատ», 1888, թիվ 3, էջ 163-64), բայց իրականում ոչ թե այլ տեղից են, այլ պատկանել են տեղի (Վերին Նորավանքի) հին՝ Սուրբ Սիոն եկեղեցուն:

⁸⁹ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 316:

⁹⁰ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 399:

գործված Դավթի, Վերին Նորավանքի հարյուրամյա թափափախը կոչվել է Դավթի:

Եղև՛ է արդյոք Դավթ վարդապետ Շատիկ վանքում: Պարզվում է, որ **Սուրբ Սիոնի բակում եղել են երկու տապանաքար՝ «ԴԱՎԻԹ ՎԱՐԴԱ-ՊԵՏ» հիշատակագրությամբ:** Մի տապանաքարը գտնվել է եկեղեցուն մոտ, մյուսը՝ բակի արևելյան մասում: Եթե վանքերի նույնացումը ճիշտ է, ապա կարելի է ենթադրել, որ հավանաբար առաջինը պետք է պատկանած լինի «եռամեծ» Դավթին, երկրորդը՝ շուրջ 150 տարի հետո մահացած թափափախ Դավթին, որի վրա պատկերված է եղել գավազանը բռնած ձեռք⁹¹. Երկու տապանաքարերն էլ անթվական են: Սրանք այժմ ծածկված են հողի շերտով, իսկ արևելյանը նաև փլատակներով, բայց հիշատակվում են գրականության մեջ, ուստի տեղ են գտել վիմագրության «Դիվանում»⁹²:

Հայտնի է, որ Վերին Նորավանքը պատկանել է Օրբելյաններին: Ո՞ւմ է պատկանել Շատիկը: Այստեղ՝ Սուրբ Սիոնի հարավային պատի արևմտյան և արևելյան ծայրերում ագուցված երեսպատման երկու քարերի վրա մնացել են մեծ արձանագրության հատվածներ, որտեղ կարդացվում է հետևյալը.

...ՈՒԽՏԵՍ...ԿԱՏԱՐԻՉ ՀՐԱՄԱՆԻՍ ՆՎԷՐ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆԱ :Ճ: ԴԵ-ԿԱՆ⁹³ | ՊԱՏԱՐԱԳ ԱՍՓԻՆ⁹⁴ ԴԱՏԵՐ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԻՆ ՏԱՐԱՍՅԻՃԻ | ԶԿԻՐԱԿԷՆ. ԿԱՏԱՐԻՉԲ [ԳՐՈՅՍ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ]⁹⁵

Նման բովանդակությամբ, սակայն ամբողջական պահպանված արձանագրություն գտնում ենք Ամաղուի Նորավանքի Սմբատի դամբարանի հա-

⁹¹ Քաջբերունի, Արարատ, 1888, թիվ 3, էջ 169:

⁹² Դիվան հայ վիմագրության, էջ 161:

⁹³ Դեկանը կամ դահեկանը միջնադարյան դրամի միավոր է: Եթե դրամը ոսկուց էր, այն կոչվում էր դուկատ դահեկան, կարմիր, կարմիր դահեկան, իսկ եթե արծաթից էր, այդ դեպքում՝ սոսկ դահեկան կամ արծաթ, ինչպես նաև՝ սպիտակ: 1 դահեկանը հավասար է 10 արծաթյա դրամի: Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Դրամական հարաբերությունների զարգացումը Սյունիքում և Սո. Օրբելյանի հարկացուցակի խնդիրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 1, Երևան, 1945, էջ 47, 48, 56:

⁹⁴ Ասփա իշխանուհին, որը Տարսայիճ իշխանի դուստրն էր, Ստեփանոս Օրբելյանի քույրը և Գրիգոր Բ Դուփյան իշխանի ամուսինը, մահացել է 1211 թ., որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ 1212 թ., և թաղվել Արցախի Մարդակերտի շրջանի Վուղահաս գյուղի մոտ գտնվող Խաթրա վանքում, որն այժմ հիմնովին ավերված է: Տե՛ս Գ. Կիրակոսյան, Մատենագիտական տեղեկություններ Դուփյանների մասին, ՊԲՀ, թիվ 1, Երևան, 1969, էջ 219: Տե՛ս նաև՝ Տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 619:

⁹⁵ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 158:

րավային պատիճ⁹⁶: Այստեղից հետևում է, որ Տարսայիճ իշխանի փեսա Գրիգոր Դուփյան իշխանը⁹⁷ իր կնոջ՝ Ասփայի մահից հետո մեծ ծախսեր է կատարել նրա հոգու հանգստության համար պատարգ ստանալու նպատակով՝ Ամաղուփի և Վերին Նորավանքերում: Այսինքն, Եղեգիսի մոտ գտնվող Շատիկը նույնպես պատկանել է Օրբելյաններին:

Բացի այդ, 1470 և 1471 թվականներին ենթադրաբար Վերին Նորավանքում գրված երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում վանքի անունը հիշատակված է ժողովրդախոսակցական, առաջին հայացքից անհասկանալի՝ «Մեղուս» և «Մեղուանց» վանք ձևով: Սակայն կարծում ենք, այս հարցի պատասխանը գտնվում է Քաջբերունու նկարագրության մեջ: Շրջելով Շատիկ վանքի դեռևս կանգուն բազմաթիվ շինություններով՝ նա գրում է, որ արևմտյան սեղանատան արևմտյան ծայրամասում, աշտարակի մեջ, բացվում է մի սենյակ: Նման մի սենյակ կա արևելյան սեղանատան արևմտյան ծայրում, որ ունի դեպի հարավ փոքրիկ լուսամուտ, ծածկված նույնաչափ սալքարով, որի մեջտեղում բացված են չորս հատ կլոր անցքեր՝ հրացանի գնդակի տրամաչափով: Նրանց միջով հազիվ սենյակ է թափանցում աղոտ մի լույս: Ի՞նչ նշանակություն պետք է ունենար այս սենյակը իր ժամանակին, հարցնում է Քաջբերունին, և շարունակում. «Ես դժվարանում եմ բացատրել, բայց ուղեկիցներս կարծում էին, որ **այն պետք է լիներ մեղու պահելու տեղ**»⁹⁸:

Կարծում ենք, շրջակա բնակիչներն ըստ արժանվույնս են գնահատել Վերին Նորավանքի հայրերի հնարամտությունը, որը նաև նոր խոսք պիտի լիներ մեղվաբուծության բնագավառում, և այդ վայրը դիպուկ անվանել՝ «Մեղուանց վանք»:

Պողոս գրչի վերը բերված 1476 թվականի հիշատակարանից մենք տեղեկանում ենք նաև Վերին Նորավանքի Սուրբ ուխտի **Շատիկ** անունով սրբակյաց առաջնորդի մասին: 1478-ին Վայոց ձորի Արկղունք գյուղում գրված ձե-

⁹⁶ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 239:

⁹⁷ Մի ավետարանի հիշատակարանից. «Գրիգոր իշխան Հայոց՝ տէր և պարոն Փոքր Սինեաց՝ Հանդաբերդոյ, և Ականոյ, և բարձր լերանց ծովակին Գեղամայ, Սոթից մինչև ի Շաղաուդայ, և գաւառք մեր յանուանէ այս է՝ Սոթ Գրուփս և Բերդաձոր, և ճոխանց, Հասկաբակս, Ատրենին, Կալեր, Ուղիաձոր, և Խորուագէտ, Դանոց և այլ իւրեանց միջոց մագրովն ի մեր նախնեաց մնացեալ հայրենիք է»: Իշխանությունը վարել է մինչև 1317 թ.: Տե՛ս ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 84: Տե՛ս նաև՝ Գ. Կիրակոսյան, նշվ. աշխ., էջ 219: Տե՛ս նաև՝ Տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 619:

⁹⁸ Քաջբերունի, Արարատ, 1888, թիվ Գ, էջ 168:

ռագրի հիշատակարանում գրիչ Դավիթը հիշատակում է «գրասեր, ճգնավոր և մահտեսի կրոնավոր» Սարգսի հոգևոր հայր **Շատիկին**, որը հավանաբար Վերին Նորավանքի վանահայր Շատիկն է⁹⁹:

Վերին Նորավանքը, դատելով եղած տվյալներից, վերջնականորեն խափանվել է XVI դարի կեսերին, երկրաշարժի հետևանքով և վերականգնվել՝ շուրջ մեկ դար հետո:

Արդյոք Վերին Նորավանքում դեռևս 1476 թվականին ապրած այս Շատիկ ճգնավորի անունը չէ՞, որ մնացել է ոչ մեծաքանակ տեղաբնակների հիշողության մեջ որպես «Շատիկի վանք», և 1655 թվականին հիմնովին վերակառուցված, բայց անունն անհայտ այս հին վանքի անվանակոչության հարցը եկվորներից կազմված նորաստեղծ միաբանության կողմից վճռվել է հենց այսպես՝ Շատիկ ճգնակյացի անունից, մի անուն, որն ավելի խորն է արմատավորված եղել ժողովրդի հիշողության մեջ: Այդպիսի օրինակները քիչ չեն մեր պատմության մեջ. Նոր Գետիկի վանքը այնտեղ բնակված Մխիթար Գոշի անունից ավելի շատ հայտնի է Գոշավանք անունով, Արգեալանի նշանավոր վանքը, տեղի վարդապետ Տեր Հուսիկի որդի (Տեր Հուսկանորդի) Ստեփանոսի անունից ավելի շատ հիշատակվում է այդ երկար անունով՝ «Տեր Հուսկանորդու վանք» և այլն:

Վերջապես առկա է մի հիշատակարան, որտեղ Շատիկ և Նորավանք անունները կողք-կողքի են: 1658-ին Եղեգիսում գրված հիշատակարանում ասվում է. «...Արդ՝ ես յետինս ի գրչաց, զԺիրս ի չարեաց և զծոյլս ի բարեաց, նուաստ **Աւէտ** ոգի նորոգեցի զսբ. Աւետարանս թվիս Հայոց ՌՃ և Եօթնից (1658), ի յերկրիս **Վայո ձորոյ**, ի գեղաքաղաքիս **յեղեգիս**, ի նահանգիս **Շատիկոյ Նորավանից սբ. յանապատիս**, առ ոտս երջանիկ և քաջ ռաբունապետացն մերոց արհի և պանծալի **Յովհաննէս** եպիսկոպոսացն. ամէն»¹⁰⁰: Այս հիշատակարանից կարելի է երկու ենթադրություն անել, կամ, որ Նորավանք բառն այդտեղ օգտագործված է «նորաշեն վանք» իմաստով (այդպես կարող է լինել, եթե նկատի ունենանք, որ 1655-ին է վանքը վերակառուց-

⁹⁹ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, Բ, էջ 428:

¹⁰⁰ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, Խ. Գ, էջ 819:

վել)¹⁰¹, կամ, որ այստեղ պահպանվել է Շատիկ վանքի հնավանդ Նորավանք անունը:

Վերին Նորավանքի և Շատիկի նույնացմանն ի նպաստ վերը բերված հայագիտության մեջ հայտնի ու հրապարակված սկզբնաղբյուրներին այսօր մենք կարող ենք ավելացնել ևս մեկը, անտիպ մի վիմագիր: Շատիկի վանքի Սուրբ Սիոն եկեղեցու ուսումնասիրության ժամանակ մեր ուշադրությունը գրավեց հարավային պատի արձանագիր քարերից մեկը: Արձանագիր քարը կտրտված և օգտագործված է որպես շինաքար: Դատելով երևացող բառերից՝ այն նվիրատվական արձանագրության մի հատված է.

1. ... ՅԱՆ
2. ...ԱԳԻՆ Հ...
3. ...ՐԱՎԱՆ...
4. ...ԱՆՔ...
5. ...ԻՆՁ ԿԱՏԱՐԻ...
6.ՈՂՆ ՅԵԿԵՂԵ...

Այստեղ երրորդ տողում հստակ երևացող «ՐԱՎԱՆ» բառը, կարծում ենք, այս վանքի իսկական՝ [ՆՈ]ՐԱՎԱՆ[Ք] անվան մասնիկն է (նկ. 6):

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, կարելի է եզրակացնել.

- ա.** Շատիկ անապատի Սուրբ Սիոն եկեղեցու պատերի մեջ օգտագործած հին եկեղեցու արձանագիր քարերը պարունակում են նվիրատվական տեղեկություններ, գյուղերի անուններ, որոնք հիշատակարաններից հայտնի են որպես Վերին Նորավանքին տրված և նրա սեփականությունը համարվող բնակավայրեր ու տարածքներ:
- բ.** Վերին Նորավանքի ռաբունապետ Դավիթ վարդապետը և նրանից մոտ մեկ ու կես դար հետո ապրած և ամենայն հավանականությամբ ի պատիվ այս Դավթի՝ Դավիթ անվանակոչված Վերին Նորավանքի մեկ այլ ռաբունապետը թաղված են եղել վանքի գլխավոր՝ Սուրբ Սիոն եկեղեցու

¹⁰¹ Ա. Մկրտչյան, Էջեր Սյունյաց աթոռի պատմությունից, էջ 82:

բակում: Շատիկ անապատի Սուրբ Սիոն եկեղեցու բակում եղել են երկու «ԴԱԻԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ» մակագրությամբ տապանաքարեր:

- գ. Երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում (1470 և 1471 թվականներ) Վերին Նորավանքը հիշատակված է նաև «Մեղուս» և «Մեղուանց» վանք անուններով: Ըստ Քաջբերունու Շատիկ վանք կատարած այցելության նկարագրության, վանքի երկու անկյունային աշտարակների մեջ եղած սենյակներում, համաձայն տեղաբնակ ուղեկիցների տված տեղեկությունների, ժամանակին մեղու են պահել, որից էլ հավանաբար ժողովրդի կողմից ստացել է Մեղու կամ Մեղունների վանք անունները և հիշատակվել տեղի գրիչների կողմից:
- դ. Դեռևս XV դարի 70-ական թվականներին Վերին Նորավանքում է ապրել Շատիկ անունով հայտնի մի ճգնակյաց, սրբացված վանահայր, որի անունով էլ ամենայն հավանականությամբ ժողովուրդը Վերին Նորավանքը անվանել է Շատիկի վանք: Իսկ հետագայում՝ XVII դարի կեսերին, այն վերակառուցելուց հետո, միաբաններն այս վանքին տվել են հենց այդ՝ տեղաբնակների հիշողության մեջ մնացած ժողովրդախոսակցական անունը՝ Շատիկի վանք:
- ե. Չնայած XVII դարում վանքը հայտնի է եղել Շատիկ անունով, բայց 1658 թվականին մի հիշատակարանում պահպանվել է հին անվան վերապրուկը, և այն կոչվում է «Շատիկոյ Նորավանից սուրբ անապատ»:
- զ. Շատիկ անապատի պատերին հին եկեղեցու արձանագիր, բայց նախկինում անընթեռնելի համարված քարերից մեկի վրա հստակ կարդացվում է մի անվան հատված. «ՐԱՎԱՆ», որը ոչ այլ ինչ է, քան այս վանքի հին ու կորած համարվող անունը՝ ՆՈՐԱՎԱՆ-Բ (Վերին Նորավանք):

Կարծում ենք, որ երկու կարծեցյալ «տարբեր» վանքերի համար այս-քան ընդհանրությունների առկայությունն ու փոխլրացնող տվյալները թույլ են տալիս դրանք նույնացնել, և արձանագրել, որ ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆ-ԲԸ այսօրվա ՇԱՏԻԿ ԱՆԱՊԱՏ կոչված վանքն է:

Հասկանալի է, որ Շատիկ վանքում պեղումների իրականացումից հետո միայն այս հարցը վերջնական լուծում կստանա: Սակայն մինչ այդ, հնարավոր է, որ մեր տեսակետին առարկողներ լինեն, նշելով, որ Շատիկում մեկ

եկեղեցի կա, իսկ Վերին Նորավանքի հիշատակարաններում նշվում է երկուսը: Այո, Վերին Նորավանքն ունեցել է երկու եկեղեցի՝ Սուրբ Սիոն և Մայր Լուսո Սուրբ Աստվածածին անուններով: Դատելով մեզ հասած հիշատակարաններից՝ Սուրբ Սիոնը կառուցվել է մինչև 1302, իսկ Սուրբ Աստվածածինը՝ մինչև 1312 թվականը: Հիմք ենք ընդունում մեզ հասած 1302 թվականին այստեղ գրված առաջին ձեռագրի հիշատակարանը, որտեղ հիշատակված է միայն Սուրբ Սիոնը և 1312 թվականին գրված հաջորդ ձեռագիր մատյանը, որտեղ արդեն հիշատակված են երկու եկեղեցիների անունները միասին՝ «...ընդ հովանեաւ սուրբ Սիոնիս և Մարս լուսոյ...»: Բնականաբար կարող է հարց առաջանալ, իսկ ո՞ր է անհետացել Մայր Լուսո Սուրբ Աստվածածին անունով եկեղեցին (եթե այն Շատիկն է): Կարծում ենք, որ այս հարցի պատասխանը հետևյալն է: XVII դարի կեսերին, վերականգնելով վանքն ու կիսավեր գլխավոր եկեղեցին, տարածքը պետք է բարեկարգեին, պարիսպն ու նրան կից վանական խցերը և այլ կառույցները հիմնովին նորոգեին և այլն: Եթե հաշվի առնենք, որ արդեն 1666-ին, այսինքն շինարարության ավարտից ընդամենը 10 տարի հետո, այստեղի միաբանների թիվը հասել է 90-ի, ապա պարզ է, որ նրանց կեցության համար անհրաժեշտ կառույցներն արդեն պատրաստ էին¹⁰²: Պետք է ենթադրել, որ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին շատ ավերակ վիճակում է եղել և նրա քարերն օգտագործվել են այս ընդարձակ շինարարության ժամանակ: Համոզված ենք, որ վանքի տարածքի մաքրման ու պեղման աշխատանքներից հետո երևան կգան նաև Ս. Աստվածածին եկեղեցու հիմքերը:

Պարզաբանման կարիք ունի ևս մեկ հարց. ո՞րն է Ստ. Օրբելյանի հիշատակած Շատանյա անապատը:

¹⁰² Դիվան հայ վիմագրության, էջ 163:

ՈՐՏԵՂ Է ԳՏՆՎԵԼ ԱՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱԾ ՇԱՏԱՆՅԱ ԿԱՄ ՇԱՏԻԿԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Քանի որ այս հարցը նույնպես որոշակիորեն առնչվում է ուսումնասիրվող խնդրին, ուստի նյութերի հավաքման և ուսումնասիրության աշխատանքների ընթացքում հետամուտ եղանք դրա պարզաբանմանը: Բարեբախտաբար ի հայտ եկան որոշ հետաքրքիր փաստեր, որոնք որոշակիորեն լույս են սփռում Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած՝ Սյունիքում գտնվող Շատանյա անապատի գտնվելու խնդրի վրա:

Ի՞նչ է գրել Ստ. Օրբելյանն իր պատմության ԼԸ գլխում: X դարի դեպքերի առնչությամբ նա հիշատակում է Ջագիկ մեծ իշխանին՝ Սիսական տոհմից, որի տիրույթներն էին Բաղաց աշխարհն ու Կապան քաղաքը: Սրա երկու որդիներից Վահանը դիվահար է լինում և կրոնավորություն ընդունելով ճգնության է անցնում Շատանյա վանքում և բուժվում. «Վահան... բազում ժամանակօք ճգնեալ ի սուրբ առաքինարանին Տանձափարախու, և ի խստակրօն, մեծահոգակ մշտնջենաւորանոցին ի Շատանեայ վանքն...»¹⁰³:

Այստեղ հիշատակված Տանձափարախը գտնվում է ներկայիս Կապան քաղաքի շրջագծի մեջ մտնող Բելս գյուղից հարավ-արևելք, անտառապատ բարձրադիր վայրում:

Երկրորդ անգամ նույն անունով («Շատանեայ վանք») Օրբելյանն այս վանքը նշում է բուն Սյունիքի կամ Բաղքի վանքերի թվարկման մեջ, որը վերջացնելուց հետո նոր միայն անցնում է Վայոց ձորի վանքերի թվարկմանը¹⁰⁴: Հենց միայն այս հանգամանքը բավական է ասելու համար, որ Օրբելյանի հիշատակածը կապ չունի Վայոց ձորի Շատիկ վանքի հետ: Բայց նախորդներից շատերն այդպես չեն կարծել: Օրինակ, Ս. Ջալալյանը նույնպես նույնացնում է Սյունիքի Շատանյա անապատը Վայոց ձորի Շատիկ անապատի հետ¹⁰⁵: Ղ. Ալիշանն ուղղում է Ջալալյանին, տարբեր համարելով Սյունիքի Շատանյա անապատը և Շատիկ անապատը, սակայն տեղադրությանը չի

¹⁰³ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Տիփլիս, 1910, էջ 200:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 339:

¹⁰⁵ Ս. Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիփլիս, 1858, էջ 150: Այսուհետև՝ Ս. Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն... :

անդրադառնում¹⁰⁶: Այս վանքի տեղը Թ. Հակոբյանը ենթադրաբար ցույց է տալիս Բաղք գավառում, սակայն՝ անորոշ¹⁰⁷: Տեղանունների բառարանում, որը ստեղծվել է Թ. Հակոբյանի մասնակցությամբ և ղեկավարությամբ, Շատանյա վանքը և Վայոց ձորի Շատիկ անապատը նույնացվում են¹⁰⁸:

Վանքի տեղագրության համար կարևոր է 1637 թվականին Համիթ (Ամիդ) քաղաքում գրիչ Ստեփանոս Մոկացու կրկնօրինակած Ավետարանի հիշատակարանը. «Արդ գրեցաւ ար. Աւետարանս ձեռամբ մեղսամած և փծուն գրչի սուտանուն Ստեփանոս Մոկացոյս, ի մայրաքաղաքս Յամիթ, ի դուռն Սուրբ Կիրակոսին, ի թականիս Հայոց ՌՁՁ (1637) ամին: ...Ուստի տեսեալ զսորա անճառ փրկագործ տնարէնութեան խորհուրդ, ոմն առեալ աստուածասէր և բարեմիտ ծառայնն Աստուծոյ Սարգսին, և իւր ծնաւդացն, հարն՝ Ալէքսիանին և մարն՝ Թարվէզին, կողակցոյն՝ Նօնօֆարին, որ ցանկացաւ աստուածախաւս ար. Աւետարանիս...: Դարձեալ Աստուած ողորմի ...տէր Սարգսին... կողակցոյն՝ Խաթունին, և միւս կողակցոյն՝ Նօնօֆարին, որդոյն՝ Ղազարին, դստերն՝ Թարվէզին...: Տէր Աստուած ողորմի **Շատկոց** տէր Սարգսին, որ ստացաւ զսբ. Աւետարանս և եղ ի դուռն **Տիրամօր Սուրբ Աստուածածնին**, Աստուած լուսաւորէ զիրեանց հոգին. ամէն»:

Թե որտեղ է գտնվել այդ Շատկոց Սուրբ Աստվածածինը, երևում է նվիրատու Սարգսի հիշատակարանից. «Ե[ս'] աստուածասէր և բարեմիտ ծառայս տէր Սարգիսս ըստացա զսբ. Աւետարանս յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնողաց իմոց, և ետու յիշատակ հոգոյ իմոյ **ի դուռն Տիրամայր Սուրբ Աստուածածնին, ի գեաւոն որ կոչի Ըռապատ**, անջինջ յիշատակ: Ով ծախէ կամ գրաւէ՝ նա զանէծքն Կայենին առնէ...»¹⁰⁹:

Այս շատ կարևոր տեղագրական տվյալներով հիշատակարանից իմանում ենք, որ տեր Սարգիսը Ավետարանը նվիրել է **Ռապատ գյուղի մոտ գտնված Շատկոց վանքի Տիրամայր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն**: Սյունյաց նահանգի Երնջակ գավառի **Ռապատ** գյուղը գտնվել է Նախիջևանի Ապրակունիսից 3-3,5 կմ հարավ-արևմուտք, Ղզլա գյուղի մոտ: Տարածքն ընդգրկել է

¹⁰⁶ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 159:

¹⁰⁷ Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը. Պատմա-աշխարհագրական առումով, Երևան, 1966, էջ 82:

¹⁰⁸ Տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 84:

¹⁰⁹ Ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 707:

մոտ 60-70 բնակելի տուն և այլ շինություններ: Այսօր այն իսպառ ավերված է: XIX դ. վերջերից Ղզլջա գյուղի մահմեդական բնակիչները Ռապատ գյուղատեղի ավերակները հավասարեցրել են հողին¹¹⁰: Ըստ Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերի հին ցուցակի, այն դեռևս X դարում եղել է միջինից մեծ գյուղ՝ 12 չափ հարկով¹¹¹:

Հնարավոր է, որ նույն վանքի մասին է խոսքը Հովհաննես Շողոթեցի րաբունու 1654 թվականի հիշատակարանում: Երուսաղեմից վերադառնալու ճանապարհին նա Խարբերդ քաղաքում հանդիպում է «Ղարափուզ» մականունով և Արիստակես անունով մի ծերունի վարդապետի և նրանից գնում է 3 գիրք, վճարելով 3 թուման, որը 51 ռեալ դուռ է: Այս գրքերից մեկը նա նվիրում է «ի դուռն սբ. անապատիս Շատիկայ...»¹¹²: Սա ամենայն հավանականությամբ Վայոց ձորի Շատիկի անապատը չէ, քանի որ նրա վերաշինությունն ավարտվել է 1655-1656 թվականներին: Այսպես կարող ենք մտածել՝ նկատի ունենալով նաև նվիրատուի Շողոթեցի լինելու հանգամանքը: Բայց այս հարցը վերջնականապես ճշտելն առայժմ անհնարին է:

Այսպիսով՝ հնագույն Շատանյա անապատը (կամ Շատկոց վանք), որը Ստեփանոս Օրբելյանը հիշատակում է որպես Սյունիքի մշտապես գործող վանքերից մեկը, գտնվել է Երնջակ գավառի Ռապատ գյուղի մոտ, նրա գլխավոր եկեղեցին կոչվել է Տիրամայր Սուրբ Աստվածածին:

«ԳՅՈԼՈՒՄ ԲՈՒԼԱՂ» ԿՈՉՎԱԾ ՎԱՆՔԻ ԳՏՆՎԵԼՈՒ ՎԱՅՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Գյուղում բուլաղ» անունով հայտնի վանքի մասին խոսել ենք Վերին Նորա-վանքի գտնվելու վայրի հարցի ուսումնասիրության ժամանակ: Հիշեցնենք, որ այն ընդամենն ուսումնասիրվել է երկու հայագետների՝ Ս. Բարխուդարյանի և Գ. Գրիգորյանի կողմից և նույնացվել Վերին Նորավանքի հետ¹¹³: Հա-

¹¹⁰ Ա. Այվազյան, Նախիջևանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները, համահավաք ցուցակ, Երևան, 1986, էջ 100: Ցուցակում այս գյուղը թվագրված է 296-ով:

¹¹¹ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն, հ. Բ, էջ 272:

¹¹² ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 596:

¹¹³ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 106: Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 185, 186, ինչպես նաև՝ Դ. Григорян, Очерки Сюника, стр. 181.

մաձայն այս ուսումնասիրողների՝ «Գյուլում բուլաղ» անվանված այս վանքը ունեցել է մեկ եկեղեցի՝ Սուրբ Աստվածածին անունով:

Մենք եղել ենք տեղում և կատարել որոշ դիտարկումներ: Վանքի ավերակները գտնվում են պատմական Եղեգիք իշխանանիստ ավանից (այս դեպքում՝ «Ձորաց» տաճարից) ուղիղ գծով 1850 մ հյուսիս-արևելք, տաճարի արևելյան ծորի մեջ, նրա վերին մասում բարձրացող բլրի վերին հարթության վրա, ծովի մակերևույթից 2002 մ բարձր («Ձորաց» տաճարը գտնվում է 1662 մ բարձրության վրա): Այս հարթության ընդհանուր մակերեսը կազմում է մոտավորապես 60×45 մ: Ամենուր իրար կից շինությունների ավերակներ են: Պահպանվել են երկու մեծ և բավականին խորը ցորենի հորեր, կրաշաղախով ու քարերով կառուցված՝ կրապատ պատերով: Կանգուն է մնացել նաև շինություններից մեկի մուտքը, հստակ երևում է մեկ այլ քանդված, սակայն մուտքի դեռ հիմքից մի քանի քար պահպանած հատվածը (նկ. 7, 8):

Վանքը, ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է առնվազն երկու եկեղեցի և միաբանության ապրելու, ինչպես նաև գործելու համար տնտեսական ու կենցաղային նշանակության շինություններ: Շինությունների փլատակների հետքերը և ցորենի հորերի մեծությունը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ այս վանքը իր ծաղկման ժամանակաշրջանում ունեցել է ոչ փոքրաթիվ միաբանություն:

Վանքի միակ արձանագրությունը հետևյալն է. «ՅԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ, ԱՅՍ ԻՄ ԳԻՐԴ Է ԽՈՌԵՆԱ, ՈՐ ՏՎԻ ԶԻՄԼ ՀԱՅՐԵՆԻՔՆ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԻՍ, ՈՒԹՎԱԻԷՔՆ ՅԱՅՏՆՈՒԹԵ(ԱՆ). ԺԱՄՆԼ ԴԱԻԹԻ. ՎԱՐԴԷ[ՎԱՌՆ]՝ ՄԱԻՐՆ ԱՐԵԻԼՇԱՏԻՆ, ԱՍԱԴԱ, ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԻՆ, ԽՈՌԵՆԱ...»¹¹⁴:

Սուրբ Աստվածածնի անունով եկեղեցիներ կան Արատեսի վանքում¹¹⁵, Եղեգիս գյուղում¹¹⁶, Ցաղաց քարում¹¹⁷, Վերին Նորավանքում՝ Մայր Լուստ Սուրբ Աստվածածին անվամբ: Սակայն առանձին վանք՝ երկու եկեղեցիներով, որոնցից մեկը Սուրբ Աստվածածնի անվամբ է, այս վայրերում ընդամենը մեկն և կոչվել է **Եղեգյաց անապատ**, որը XV դարում հայտնի է եղել որպես գրչության կենտրոն:

¹¹⁴ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 119:

¹¹⁵ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 126, 128:

¹¹⁶ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 108:

¹¹⁷ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 143, 153:

Դիմենք հիշատակարաններին. Գրիչ Եղիա Հադրութեցին 1428 թվականին իր գրչագրած Ավետարանը կրկնօրինակել է «... սուրբ մենաստանս ի յանապատիս որ կոչի Ճգնաւորի քար, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, որ է մաւտ ի քաղաքս Եղեգիս...»¹¹⁸ Իսկ գրիչ Սարգիսն այստեղ 1432 թվականին ընդօրինակած Ավետարանում թողել է հետևյալ հիշատակությունը գրչության վայրի մասին. «...Շնորհիւ ամենակալին Աստուծոյ... աւարտեցաւ սուրբ աւետարանս ի **յանապատ[իս Եղեգեաց]**, որ **Քար** կոչի, ընդ հովանեաւ **սուրբ Աստուածածնիս**, և առ յոտս **Յակոբ** հրեշտակակրաւն ճգնաւորի, ձեռամբ **Սարգիս** անպիտան ծառայի, վասն զի գրեցի զլուսաւոր և զմաքրապիայլ աւելի տարանս բժիշկ հոգոյ իմոյ...»¹¹⁹ Այստեղից հետևում է, որ Եղեգյաց անապատ անվանված վանքը, որը նաև կոչել են Ճգնավորի Քար կամ պարզապես՝ Քար անապատ երկրորդ անունով, ունեցել է եկեղեցի՝ Սուրբ Աստվածածնի անունով և գտնվել է Եղեգիս քաղաքի մոտ:

Մեզ հասած մեկ այլ Ավետարանում նշվում է. «...ի **յանապատիս Եղեգեաց**, ձեռամբ **Աստուածատուր** անպիտան ծառայի, ի թվականիս **ՋԽԳ. (1494)**»¹²⁰: Այս Աստվածատուր գրիչը շատ աշխատասեր է եղել ու հարուստ ժառանգություն է թողել: Մեզ են հասել նրա ընդօրինակած ևս երեք Ավետարան. 1496 թվականի մատյանում գրչության վայրի մասին նա թողել է հետևյալ հիշատակությունը. «...ի յանապատիս **Եղեգեաց** ձեռամբ **Աստուածատուր** անպիտան ծառայի, ի թվ. **ՋԽԵ. (1496)**, հայրապետութեան տեառն **Սարգսի**, և եպիսկոպոսին մեր տէր **Եղիշային...**»¹²¹:

Հաջորդ Ավետարանում գրված է. «Գրեցաւ ի յանապատիս **Եղեգեաց**, ընդ հովանեաւ սուրբ Ամենափրկչի տաճարի, ձեռամբ **Աստուծատուր** անպիտան ծառայի, ի թվին **ՋԽԵ (1498)**»¹²²: Մյուսը նույնությամբ կրկնում է նախորդին,

¹¹⁸ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 383:

¹¹⁹ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 422, 423:

¹²⁰ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 201, 202: Տե՛ս նաև մեր՝ Հավելված Բ, թիվ 19:

¹²¹ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 229: Այս Եղիշա եպիսկոպոսը, ըստ Լ. Խաչիկյանի կազմած Բուրթել իշխանաց իշխանի տոհմաճառի, նրա Իվանե որդու թոռան թոռն է և, համաձայն բազմավաստակ հայագետի, հիշատակված է 1490-1495 թթ.: Սակայն այս հիշատակարանը մեզ թույլ է տալիս այս թվականը ուղղել՝ 1490-1496 թթ.: Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 188:

¹²² ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 264:

սակայն թվականը եղծված է¹²³: Ինչպես տեսնում ենք, Եղեգեաց անապատում 1498 թվականին հիշատակվում է մի նոր եկեղեցի, որը կոչվել է Սուրբ Ամենափրկիչ:

Այսպիսով, հիշատակարանների համաձայն Եղեգյաց անապատը, որը գտնվել է Եղեգիսի ձորում, Եղեգիս քաղաքին մոտ, նաև կոչել են Ճգնավորի քար, կամ պարզապես՝ Քար անապատ (նկ. 9), ունեցել է մի եկեղեցի՝ Սուրբ Աստվածածնի անունով, իսկ մինչև 1498 թվականը այստեղ հավանաբար կառուցվել է ևս մեկը՝ Սուրբ Ամենափրկչի անունով:

Այս տվյալները համադրելի են «Գյուլում բուլաղ»¹²⁴ անունով հայտնի վանքի հետ, քանի որ այն Եղեգիսի ձորում է, Եղեգիս պատմական քաղաքի մոտ, ունեցել է ամենայն հավանականությամբ երկու եկեղեցի, որոնցից մեկը հաստատապես Սուրբ Աստվածածին է կոչվում: Վայոց ձորի **Եղեգյաց անապատը** միակն է Եղեգյաց ձորում, որ ունեցել է երկու եկեղեցի, որոնցից մեկը Սուրբ Աստվածածին անունով, որն, ամենայն հավանականությամբ, «Գյուլում բուլաղ» կոչված վանքն է:

ՀԻՆ ԵՂԵԳՆԱՁՈՐ ԳՅՈՒՂԻ ՄԱՍԻՆ

Հայտնի է, որ Վայոց ձորի հին գյուղերից մեկը կոչվել է Եղեգնաձոր (այժմյան նույնանուն քաղաքից տարբեր): Տեղորոշումը ցայժմ ստույգ չէ: Ա. Խաչատրյանն այս մասին գրում է. «...այս գյուղի անունը որոշ աղճատումներով մնացել է գրեթե անփոփոխ և այժմ կոչվում է Աղավնաձոր...»¹²⁵: Տեղանունների բառարանը նույնպես չունի այս հարցի պատասխանը¹²⁶:

Հին Եղեգնաձորի մասին պահպանված միակ վիմագիր տեղեկությունը գտնվում է Ամաղուի Նորավանքում: Գավթի արևմտյան պատի հյուսիսային

¹²³ ԺԷ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 481, 482:

¹²⁴ «Գյուլում Բուլաղ» անունը սխալ է գրված և թարգմանվում է որպես «լճաղբյուր», որը, կարծում ենք, անհեթեթ բառակապակցություն է: Գ. Գրիգորյանը ներկայացնում է իր տարբերակը՝ «Գյուլում բուլաղ», որը թարգմանում է «Վարդաղբյուր» ձևով: Կարծում ենք այստեղ, «գյուլ» բառի երկրորդ իմաստն է, որը նշանակում է զարդանախշ: Տե՛ս Դ. Григорян, նշվ. աշխ., стр. 181, տե՛ս նաև՝ Ազեարբայջանսա-Ռուսա լյուքսեաթ, սիլդ II, Բակի, 2006, սեհիֆեա 274 (գրված է լատինատառ աղբրեջաներեն. տառատեսակների բացակայության պատճառով տալիս ենք հայատառ – Տ. Մ.):

¹²⁵ Ա. Խաչատրյան, Վայոց ձորի մի շարք պատմական բնակավայրերի տեղադրության մասին, ԴԲՀ, 1974, թիվ 4, էջ 109:

¹²⁶ Տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 181:

մասում ներքուստ կա մի շատ արժեքավոր արձանագրություն, որով հաստատվում է, որ Մկրտչի որդի Սարկավագ երեցը 1271 թվականին գալիս է Նորավանք և միաբանվելով, վանքին է նվիրում իր գնած «ՀԱՅՐ[Ե]ՆԻՔՆ Յ... ԶԽԱԶ... ԲԴԵՆՑ ԻԳԻՆ ՈՒ ԶԻՄ ՀՈՎԱՏՈՒՆՆ ԻՒՐ ՍԱՀՄԱՆՈՎՆ ՈՒ :Դ: ԽՈՑՏԱՔՏՈՒՆ ՈՒ :Դ: ՍԵՆ[ԵԱԿՆ] ՅԵՂԵԳՆԼԱԶՈՐ ԻՄ ԳՆԱԾ՝ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ՏՎԻ»: Այնուհետև ավելացնում է. «ԱՅՍ ՏՈՒՐՔՍ ՈՉ ՅԻՄ ՀԱԻՐ ՀԱՅՐԵՆԵՑՆ ԵՒ ՈՉ ԻՄ ԱՂԲԱՐՅՆ. ԻՄ ԴՐԱՄԱԳԻՆ Է ԱՆԴԱԼԹ. ՈՐ ԽԱՓԱՆԷՂ ԱՆԷԾՍ ԱՌԾԷ: ԹՎ. :ԶԻ: (1271)»¹²⁷:

Այս նվիրատվական արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ Եղեգնաձոր գյուղում եղել են հովատուն-ամառանոցներ, ինչպես նաև խոցտաքտներ: Տաքտուն բառը նշանակում է բաղնիք¹²⁸, իսկ խոցտաքտունը այստեղ ունի բուժիչ տաք լոգանքներով բաղնիք նշանակությունը, որը բաղկացած է եղել չորս առանձին բուժիչ բաղնիքներից և, ամենայն հավանականությամբ, դրանց կից ևս մեկական սենյակներից, որոնց մասին հիշատակված է: Հայտնի է, որ բաղնիքներ Հայաստանում եղել են դեռևս անտիկ ժամանակներում¹²⁹: Վաղ միջնադարյան բաղնիքներ են բացվել Դվինում, Զվարթնոցում, իսկ Ամբերդում, Անիում, Լոռի բերդում, Տաթևում՝ XI–XII դդ.¹³⁰: Այս բաղնիքները կազմված էին նախասրահ-հանդերձարանից, սառը ջրի լողասենյակից, գոլ բաժանմունքից, տաք ջրի լողասենյակից և շոգեսենյակից: Նմանատիպ շինությամբ բաղնիք է եղել նաև Զուղա քաղաքում¹³¹:

¹²⁷ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 218, 220:

¹²⁸ Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 1427:

¹²⁹ Բաղնիքներ են հայտնաբերվել ինչ Վաղարշապատում, Արտաշատում և Գառնիի ամրոցում: Բաղնիքները կառուցված են հունա-հռոմեական աշխարհում լայն կիրառություն ստացած շինարարական սկզբունքներով և ունեն հիպոկաուստ, այսինքն՝ կրկնակի հատակ և ջեռուցման ստորհատակյա համակարգ: Գառնիի բաղնիքը կազմել է արքայական ամրոցի պալատական համալիրի բաղկացուցիչ մասը և ունեցել է տաք, հով և սառը լողարաններ, իսկ հանդերձարանի հատակը հարդարված է հարուստ հորինվածք ունեցող խճանկարով: Արտաշատում երկու բաղնիքներ հայտնաբերվել են միևնույն թաղամասում. մեկը՝ առաջին, մյուսը՝ չորրորդ փողոցում, իրարից 25-30 մ հեռավորության վրա (Ե. Արաքելյան, Заметки о водоснабжении и банях городов древней Армении, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1979, թիվ 10, էջ 87):

¹³⁰ Ժ. Խաչատրյան, Արտաշատի «Երազամոյն» վայրի տաճարը և կից շինությունները, ՊԲՀ, 2009 թիվ 1, էջ 144:

¹³¹ Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք, «Փորձ», թիվ 2, Թիֆլիս, 1877-78, էջ 354: Ե. Արաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 87:

¹³¹ Ժ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 144:

Ամենայն հավանականությամբ XIII դարում եղեգնաձորյան բաղնիքներում կիրառել են այս սկզբունքը, սակայն պարզեցված, «ժողովրդական» տարբերակով՝ երկու սենյակում համատեղելով ողջ բուժական գործընթացը: Եվ որպեսզի այս բաղնիքները բուժիչ լինեին, պետք է գյուղում բուժական հատկություններով հանքային ջրի աղբյուր լիներ:

Որտե՞ղ կարող էր լինել հին Եղեգնաձորը: Անունն իսկ հուշում է, որ այն եղել է Եղեգիսի ձորում: Իսկ ուղենիշ կարող է լինել բուժիչ հանքային ջրերով աղբյուրների գոյությունը: Կարծում ենք, որ պատմական Եղեգնաձոր գյուղը գտնվել է այժմյան Եղեգիս գյուղի հարավ-արևելյան կողմում, Եղեգիսի ձախ ափին, տեղաբնակների կողմից «Յապոնի բաղջա» կամ «Յապոնի բաղեր» կոչված տեղում (նկ. 10), ուր կան նաև այս վայրերի միակ հանքային ջրի աղբյուրները:

Եղեգնաձորը Վայոց ձորի բնակիչների համար եղել է առողջարանային վայր, որտեղ բաղնիքների (խոցտաքտուն) բնական բուժիչ հատկությունները ուժեղացվել են տեղում բխող հանքային բուժիչ ջրով լցված ավազաններում լողանքներ ընդունելու շնորհիվ, որը, ինչպես կարելի է ենթադրել, նախապես տաքացրել են: Այստեղ հավանաբար դեղաբույսերի թուրմերով լողանքների համադրման ճանապարհով բուժում է իրականացվել:

Հետաքրքրական է, որ այս գյուղում նաև ձեռագիր՝ Ավետարան է գրվել, որի գրիչ Մաթեոսը 1460 թվականին, գրում է. «...ի յերկիրս **Եղեգեց**, ի գեղս **Եղուծոր**, ընդ հովանեաւ սուրբ **Աստուածածնին...**»¹³²: «Եղուծոր» ձևը Վայոց ձորի հնագույն Եղեգնաձոր գյուղի ժողովրդախոսակցական ձևն է, ինչպես օրինակ, Աղավնաձոր գյուղը տեղաբնակները կոչում են Այնազուր, կամ՝ Ըղնաձոր: Այս Եղեգնաձորը դեռևս X դարում եղել է միջինից մեծ գյուղ՝ 12 չափ հարկով¹³³: Եթե նկատի ունենանք, որ մեր նշած վայրի հյուսիսային կողմում՝ բարձունքի վրա գտնվում է 1331 թվականին կառուցված, այսպես կոչված Զորաց տաճարի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, որը տեսանելի է Եղեգնաձոր գյուղի ողջ տարածքից, կարող ենք ենթադրել, որ վերը բերված հիշատակարանում գրիչը, նշելով «ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին», հենց այդ եկեղեցին է նկատի ունեցել (նկ. 11, 12):

¹³² Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 134, 135:

¹³³ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Բ, էջ 262:

ԱՂԱՎ ԱՆԱՊԱՏԻ ԳՏՆՎԵԼՈՒ ՎԱՅՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Այս վանքի գոյության մասին մենք տեղեկանում ենք հայր և որդի քահանաներ Սիսիանոսի և տեր Հուսամի պատվերով գրիչ Մաթեոս վարդապետի կողմից 1292 թվականին կրկնօրինակված մի Ավետարանի¹³⁴ հիշատակարանից, որտեղ գրչության վայրի և տարածքի պատկանելության մասին նա թողել է հետևյալ հիշատակագրությունը. «...Բայց գրեցաւ ի գավառիս, որ կոչի **Վայոյ ձոր**, յանապատիս, որ [կո]չի **Աղաւ**, ընդ հովանեաւ մաւրս Յիսուսի և Սրբոյն Գէորգայ և այլ սրբոցս, ի քահանայապետութեան նահանգիս տեառն **Ստեփաննոսի**¹³⁵ հեգի և մարդասիրի, և յիշխանութեան որդոցն մեծափառ իշխանաց **Պռոշոյ՝ Պապաքին և Ամիր-Հասանայ**»¹³⁶:

Այստեղից հետևում է, որ Աղավ անապատը գտնվել է Վայոց ձորում, Խաղբակյան (Պռոշյան) իշխանների հովանավորության ներքո, ունեցել է Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Գևորգ երկու եկեղեցի և մեկ ժամատուն:

Այնուհետև Մաթեոս վարդապետը գրում է. «...Եվ ես Մաթեոս վարդապետ հրամանով և ձեռնտվութամբ Ամիր-Հասանա շինեցի զտեղիքս և ժամտունս»¹³⁷, որտեղից էլ պարզ է դառնում, որ այս վանքի եկեղեցիները կառուցել է հենց Մաթեոս վարդապետը, Ամիր-Հասան Պռոշյան իշխանի օժանդակությամբ:

Հայագիտության մեջ այս գրչության օջախի տեղը համարվում է անհայտ: Տեղանունների բառարանում Աղավ անապատի մասին գրված է հետևյալը. «Վանք Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհիի Վայոց ձոր գավառում: Եղել է գրչո-

¹³⁴ Գ. Հովսեփյանը մանրամասն ուսումնասիրել է այս ձեռագիրը և նկարագրել ու վերլուծել Մաթեոս վարդապետի նկարած մանրանկարները: Նա մասնավորապես գրում է, որ ավետարանների պատկերագրության մեջ Մաթեոսը ունի իր ուրույն կողմերը: Ավետարանիչներն անկախ չեն ներշնչվում և գրում իրենց ավետարանները, նրանք իրենց գրիչներն ունեն, որոնց թելադրում են, որ սովորաբար հատուկ է միայն Հովհաննեսի ու Պրոխորոնի համար: Որպես հազվագյուտ երևույթ մանրանկարչության պատմության մեջ ունենք նման բան Մարկոսի և Ղուկասի համար: Տե՛ս Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք, էջ 78, (և աստ՝ նկ. 27, 28):

¹³⁵ Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանն է:

¹³⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 676:

¹³⁷ Նույն տեղում:

յան կենտրոն: Այստեղ ընդօրինակված ձեռագրերից հայտնի է 1292 թ. մի ավետարան»¹³⁸:

Շատին գյուղի տարածքում հայտնի են մի վանքի ավերակներ, որին տեղացիները «Աղլու» վանք են անվանում, իսկ աղավնաձորցիները՝ Աղվանք: Այն գտնվում է Շատին գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում, այժմյան Շատին և Աղավնաձոր գյուղերի միջև, հանդամիջյան ճանապարհով 7,5 կմ հեռավորության վրա¹³⁹: Հայտնի է, որ վիմագիր արձանագրություններում ու ձեռագրերի հիշատակարաններում Վայոց ձորի տարածքում պատմական Աղվանք անունով վանական համալիր չի հիշատակված: Սակայն Աղավ անապատը, որի անվան հնչողությունը նույնանում է Աղվանքի հետ, մեզ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ժողովրդի պատմական հիշողությունը այս դեպքում պահպանել ու ոչ մեծ աղավաղումով մեզ է հասցրել այս վանքի անունը:

Հետաքրքիրն այն է, որ շատինցիները, որոնց նախնիները Պարսկաստանից այստեղ են գաղթել 1828 թվականից հետո, այն անվանում են «Աղլու» վանք, որը Աղավի պարսկահունչ տարբերակն է (այստեղ մինչ 1828 թվականը վերաբնակեցված մահմեդականներ են բնակվել, որոնցից և փոխանցվել է «Աղլու» ձևը): Իսկ ահա Աղավնաձոր գյուղի տեղաբնակ վայոցձորցիների մեջ պահպանվել է. «Աղվանք» ձևը, որն ամենայն հավանականությամբ ոչ այլ ինչ է, քան Աղավ անապատի անվան քիչ կրճատված տարբերակը:

Մենք եղել ենք տեղում և հետազոտել երբեմնի հոյակերտ այս վանքի հիմնովին խոնարհված մնացորդները (նկ. 13): Այն գտնվում է ձորի վերին մասում, իրարից մոտավորապես 400 մետր հեռավորության վրա եղած երկու ընդարձակ հարթություններից՝ արևմտյանի վրա: Երեք շինությունից մնացել են միայն մեկ եկեղեցու արևելյան պատի հարավային կողմի մնացորդները, որոնց վրա տեղացիները վաղուց փայտեր են գցել ու վրան ծածկ դրել: Այն նույնպես վաղուց փլված է: Եկեղեցին կառուցված է եղել սպիտակ քարով

¹³⁸ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 158:

¹³⁹ ՀՀ կառավարության «ՀՀ Վայոց ձորի մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը հաստատելու մասին» 2003 թ" հունիսի 17-ի N 754-Ն որոշմանը կից պետական ցուցակի 9.35. կետում Շատին գյուղի տարածքի հուշարձանների ցանկում այն ներկայացված է որպես «Աղվանք»:

(նկ. 14), խորանի ներսում հրաշքով պահպանվել է մի գեղեցիկ գմբեթի մանրակերտ՝ կարմրավուն քարից պատրաստված (նկ. 15): Կառույցների քարերը հիմնովին ծածկված են հողի շերտով: Տարածքում երևում են բազմաթիվ տապանաքարեր՝ հիմնականում առանց արձանագրության: Այս ու այնտեղ մնացել են եկեղեցու դեկորներ, որոնք հիացնում են իրենց բարձրարվեստ մշակմամբ (նկ. 16):

Այս հարթակից ճանապարհով մոտավորապես 400 մետր հյուսիս-արևելքում գտնվող մյուս ընդարձակ հարթության վրա հստակ երևում են բնակելի տների ու պատերի հետքեր: Հնարավոր է, որ այն Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության մեջ հիշատակված Աղեավ փոքրիկ բնակավայրը լինի¹⁴⁰, որը 10 դահեկան հարկ է վճարել Տաթևի վանքին (նկ. 17):

Այսպիսով կարող ենք ասել, որ Աղավ անապատը կառուցվել է 1292 թվականից առաջ¹⁴¹, ունեցել է երկու եկեղեցի՝ Սուրբ Աստվածածնի և Սուրբ Գևորգի անվամբ և մեկ ժամատուն: Այն կառուցվել է Մաթեոս վարդապետի կողմից, Խաղբակյան Պողոս մեծ իշխանի կրտսեր որդի Ամիր-Հասանի¹⁴² հովանավորությամբ:

Կարծում ենք, որ Աղավ անապատի անունը քիչ աղավաղված պահպանվել է Ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ և մեզ հասել Աղվանք ձևով: Այն գտնվում է Շատին գյուղից հանդամիջյան ճանապարհով մոտավորապես 7,5 կմ հյուսիս-արևմուտք, բարձրադիր բլրի վերին հարթության վրա: Հնարավոր է, որ հնագույն Աղեավ գյուղը գտնվել է Աղավ անապատի մոտ, նրանից մոտավորապես 400 մ հեռավորությամբ, ուր պահպանվել են հին բնակավայրի հետքեր:

¹⁴⁰ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմություն, հ. Բ, էջ 261:

¹⁴¹ Քանի որ Պողոս մեծ իշխանի մահից հետո, 1284 թվականին, նրա իշխանությունն անցնում է Պապաք և Ամիր-Հասան որդիներին (Պապաքը ավագ իշխանապետության իրավունքով ստանում է հոր տիտղոսներն ու արքունական պաշտոնները), ուրեմն կարելի է ենթադրել, որ Աղավ անապատը կառուցվել է 1284-1292 թ. միջակայքում: Տե՛ս Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք, էջ 70, 72:

¹⁴² Քանի որ այս Ամիր-Հասանի թոռը՝ Էաչու որդին նույնպես կոչված էր Ամիր-Հասան, ի պատիվ իր նշանավոր պապի, ուստի այս Ամիր-Հասանը՝ Պողոսի որդին, անվանվում է Ամիր-Հասան Ա, իսկ թոռը՝ Էաչու որդին՝ Ամիր-Հասան Բ: Տե՛ս Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք, էջ 72 և 106:

Վանքի Աղավ անունը ստուգաբանվում է հետևյալ կերպ՝ Աղավ-աղավնի: Աղավնի բառի նշանակություններից մեկը սպիտակն է¹⁴³, որը համապատասխանում է տեղում պահպանված եկեղեցու սպիտակ քարից շինված լինելու իրողությանը: Ամենայն հավանականությամբ դա մայր եկեղեցին է եղել: Եվ քանի որ գրավոր աղբյուրներում միշտ մայր եկեղեցին առաջինն է հիշատակվում, ապա այս հանգամանքից ելնելով կարելի է ենթադրել, որ այն հավանաբար Սուրբ Աստվածածին է կոչվել: Կարելի է ենթադրել, որ Աղավ անապատ նշանակում է Սպիտակ անապատ: Անվան հարցում հավանաբար տեղի է ունեցել հետևյալ ձևափոխությունը՝ Աղավնո վանք - Աղաւ վանք - Աղվանք:

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԻՄԱՓՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ ՌԻՆԴ ԳՅՈՒՂԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Թվում է, թե այսօր նորահայտ եկեղեցի չի կարող լինել, առավել ևս՝ վիմափոր, որը ինքնին եզակի երևույթ է: Յայժմ Վայոց ձորի տարածքում հայտնի են եղել Մարտիրոս գյուղի մոտի և Ռինդի Ուլգյուրի վիմափոր եկեղեցիները: Հետաքրքիրն այն է, որ հենց Ռինդի բնակիչներից շատերը չգիտեն իրենց տարածքում գտնվող այս ժայռափոր եկեղեցու գոյության մասին:

Նախապես Ռինդում ճշտելով մեր ստացած տեղեկությունները այս եկեղեցու մասին, ձեռնարկեցինք հետազոտական արշավ դեպի այդ տարածքը: Ուտքով հաղթահարելով մոտավորապես 2 կիլոմետր ոլոր-մոլոր ձորերով ու ժայռերով պատված մեծ թեքությամբ բարձրացող կենդանիների արահետներով, մեզ ուղեկցող, Ռինդ գյուղի բնակիչ, հմուտ որսորդ Արմեն Սիմոնյանի ուղեկցությամբ հասանք այս հրաշք եկեղեցուն (նկ. 18): Այն ինչ տեսանք՝ գերազանցեց մեր բոլոր սպասելիքները: Այն ժայռափոր է, դատելով առաստաղի մի հատվածից՝ ամենայն հավանականությամբ որմնանկարներով պատված է եղել: Եկեղեցու հատակագիծը՝ կլոր է, որի տրամագիծը կազմում է մոտավորապես ութ մետր, բարձրությունը՝ տասը

¹⁴³ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Երևան 1926, հ. 1, էջ 123:

մետր (նկ. 19): Այն գեղեցիկ ու ինքնատիպ հորինվածք ունի: Դուռը եղել է արևմուտքում, որի վերևում եղել է մեկ ոչ մեծ լուսամուտ, իսկ այդ լուսամուտից վեր երկու մեծ լուսամուտներ են փորված (նկ. 20): Առաջին տպավորությունն այն է, որ սկզբնապես այն դրսից անտեսանելի է եղել (հետագայում է դիմացի մասի ժայռը քայքայվել կամ փորվել): Ուշագրավ է եկեղեցու խորանի մասի դեկորատիվ բնույթ ունեցող սյուների ու խոյակների քանդակազարդումը (նկ. 21): Ցավոք խորանի ու նրան հարող պատերի ստորին մասը քայքայված է, բայց քիվ-երիզից ներքև երևում են ժայռի մեջ փորված պահոց-խորշերի վերին մասերը: Եկեղեցու ժայռազանգվածի հարավային կողմում կա մեկ սենյակ, որի ճանապարհը քայքայված է և մտնելը որոշակի դժվարություն է ներկայացնում (նկ. 22): Սակայն այնտեղ, համաձայն մեզ հասած տեղեկությունների, կան խաչքարեր: Եկեղեցին ենթադրաբար XIII-XIV դարերի է: Այն, ցավոք անարձանագիր է: Շրջակայքում կան տապանաքարեր ու խաչքարեր: Ռինդում կան երկու վիմափոր եկեղեցիներ: Մեկը հայտնի է «Ճգնավորի մատուռ» անունով, որը գտնվում է Ռինդի Ուլգյուրում, մյուսը սա է՝ գիտական շրջանակներին անհայտ: Հուսով ենք, որ ՀՀ մշակույթի նախարարության կողմից այն կարժանանա պատշաճ ուշադրության և համապատասխան մասնագետների կողմից կկատարվեն չափագրումներ ու պատշաճ ուսումնասիրություն:

ԳՆԴԵՎԱԶ ԳՅՈՒՂԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄՈՌԱՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏՆՎԱԾ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Այս եկեղեցին համաձայն արևմտյան մուտքի ճակատին գրված արձանագրության, կառուցվել է 1686 թվականին, Պետրոս վարդապետի կողմից: Արձանագրությունը հետևյալն է.

«ԵՍ ԱՆԱՐԺԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՇԻՆԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՎԱՍՆ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԻՈՅ ԻՄՈՅ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ ՈՎԱՆԷՍԻՆ ԵՒ ԽԱՆՈՒՄԻՆ. ԹՎ. ՌՃԼԵ» (1686): Այն առաջին անգամ նկարագրել է Քաջբերունին, որը հրապարակվել է 1877/1878 թվականներին ("Փորձ", IV), որից օգտվելով Ղ. Ալիշանը գրում է հետևյալը.

«...ի գիւղամիջին... կայ եկեղեցի մի ոչ վաղեմի, անտաշ քարամբք և **պատկերանկար** որմովք»¹⁴⁴: Որմնանկարները մեզ են հասել համեմատաբար լավ վիճակում (եթե հաշվի առնենք, որ Վայոց ձորի տարածքում մասնակի և շատ վատ վիճակում պահպանվել է X դարով թվագրվող որմնանկարի մի հատված միայն՝ Շատի վանքի արևելյան պատին): Սրանք մեզ անհայտ պատճառներով չեն դրվել գիտական շրջանառության մեջ, որի հետևանքով ցավոք դուրս են մնացել ուսումնասիրողների և համապատասխան պատկան մարմինների ուշադրությունից: Այս արժեքավոր որմնապատկերների հիմնական մասն արված է ամենայն հավանականությամբ կամ XVII դարի վերջին, կամ էլ XVIII դարի սկզբներին: Իսկ եկեղեցու բեմի նկարազարդումը, ինչպես նաև որոշ պատկերներ իրենց ոճով էապես տարբերվում են եղածներից և ունեն թվագրություն՝ 1906 թ. (նկ. 23-26):

Գնդեվազի Ս. Աստվածածին եկեղեցին լինելով բավականին մեծ կառույց, իրենից ներկայացնում է կոփածո քարերով կառուցված՝ թաղածածկ, եռանակ, թեքակտուր շինություն, որն այսօր գտնվում է խիստ վթարային վիճակում. փլվել են տանիքի հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան մասերը, որի հետևանքով անձրևաջրերը անարգել մուտք են գործում եկեղեցու ներսը և, բնականաբար, այս հրաշալի որմնանկարների հետագա գոյությունը դնում մեծ հարցականի տակ: Արևմտյան պատի վերին մասը նույնպես խարխլված է, որը վտանգավոր է դարձնում շինության ներսում մարդկանց գտնվելը:

Շինությունն ամեն պահի կարող է փլվել, եթե ՀՀ կառավարության և մշակույթի նախարարության կողմից շուտափույթ կերպով համապատասխան քայլեր չձեռնարկվեն: Հերթական անգամ ականատես ենք լինում մարդկային անտարբերության ու նախնիների թողած հարուստ ժառանգության մեր աչքի առջև կատարվող դանդաղ ոչնչացմանը... Յավալի է, բայց փաստ:

¹⁴⁴ Ալիշան, Սիսական, էջ 103:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա

ՎԱՅՈՑ ԶՈՐԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՎԱՆՔԵՐԸ

Գլաձորի վանքի տեղորոշման վարկածի առաջադրումից հետո մենք նպատակ դրեցինք մի համառոտ պատմական ակնարկ գրել Վայոց ձորի մյուս հայտնի վանքերի մասին, որի ընթացքում ի հայտ եկած Վերին Նորավանքի տեղը մատնանշող տվյալներն առիթ դարձան այս աշխատության ստեղծման համար: Ստորև, որպես գրքի հավելված, ներկայացնում ենք մյուս վանքերի մասին մեր հավաքած նյութերը, որոնք հիմնված են սկզբնաղբյուրների և նախորդ ուսումնասիրողների աշխատությունների վրա, սակայն որոշ դեպքերում ընթերցողին ենք ներկայացնում նաև մեր դիտարկումներն այս կամ այն հարցի առնչությամբ:

Ինչպես վերը նշվեց, Ստեփանոս Օրբելյանը Վայոց ձորի՝ իր ժամանակի նշանավոր վանքերի մասին գրում է. «...Ի **Վայոց ձորոյ** կողմանն **Խոտակերից վանք** որ **Քարկոփ** կոչի. և տքա մշտապաշտօնք. **Նորավանք** որ յետոյ եղև եպիսկոպոսարան. **միւս Նորավանք. Յաղաց քար**՝ բարձրահռչակ եւ սուրբ առաքինարան...: Ապա **Հերմոնի վանք, Արատինից վանք**¹⁴⁵, **Թանատէի** վանք յորում կայ նշխարք սրբոյն Ստեփաննոսի. **Գնդայի վանք**...»¹⁴⁶: Ստորև կանդադառնանք այդ վանքերին, իսկ հավելված Բ-ում ներկայացվում են սկզբնաղբյուրներից քաղված և աշխատության մեջ քննված թեմաներին առնչվող օժանդակ նյութեր:

ԽՈՏԱԿԵՐԱՑ ԿԱՄ ՔԱՐԿՈՓԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքը գտնվում է այժմյան Վայոց ձորի մարզի տարածքում, Խաչիկ գյուղի մոտ, նրանից մոտ երկու կմ հյուսիս: Համաձայն պատմիչի, դեռևս հին ժամանակներից (հավանաբար՝ V-VII դդ., Տ. Մ.), այստեղ վանք է եղել,

¹⁴⁵ Արատեսի անվան մասին տե՛ս սույն գրքում տողատակի թիվ 20 ծանոթագրությունը:

¹⁴⁶ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Բ, էջ 84:

թերևս հայտնի իր խստակրոն, ճգնակյաց (բույսերով սնվող՝ խոտաճարակ S. Մ.) միաբաններով, որը շրջակայքի խոր ձորերի քարանձավներում ու ժայռերի ծերպերում բնակություն հաստատած, աշխարհիկ կյանքից հեռացած, խոտաճարակ և քլորձ հագնող ճգնավորների մեծաքանակ բազմությունների բուն կենտրոնատեղին էր: Այստեղ «ի պատշաճաւոր տեղի յորում բնակեցուցեալ էին զահարկու և զաստուածահրաշ սուրբ նշանն որ Խոտակերաց խաչ կոչեն»¹⁴⁷: Այստեղից հետևում է նաև, որ «Խոտակերաց»-ն՝ այս վանքի հնագույն անունն է: Այդ է հաստատում նաև հետազայում Աշոտի կին Շուշանի թողած արձանագրության սկիզբը. «Նախ և առաջին իսկ լեալ էր վանքն Խոտակերաց...»¹⁴⁸: Հնում այս վանքի մոտակա գյուղը Առաստամուխ էր կոչվում, որն այժմ խաչիկցիների կողմից Առնետ կոչվող գյուղատեղն է: Սակայն Սյունյաց աշխարհի ավերումից հետո այս վանքը նույնպես ավերված էր, մինչև Աշոտ Սյունյաց գահերեց իշխանի ժամանակները: Այն վերակառուցվել ու վերահաստատվել է Սյունյաց մեծ եպիսկոպոս Տեր Հովհաննեսի ջանքերով և մեծ իշխան Աշոտի¹⁴⁹ հրամանով՝ IX դարի վերջին, որը սակայն նրա մահից հետո (մահացել է 903 թվականին) երկրաշարժից հիմնովին խորտակվել է: Այնուհետև՝ 910 թվականին, դարձյալ Տեր Հովհաննեսի միջնորդությամբ, Աշոտի այրի տիկին Շուշանը վերստին կառուցել է տալիս այն, հիմնավորելով՝ «...զի մի՛ կորիցէ յիշատակ տեառն իմոյ Աշոտոյ...»¹⁵⁰:

¹⁴⁷ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 281:

¹⁴⁸ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 282:

¹⁴⁹ Սյունյաց մեծ իշխան Աշոտը, որին Ստեփաննոս Օրբելեանը հիշատակում է նաև «մեծ նախարարն Սինի եւ գահերեց իշխանն», Փիլիպեի որդին էր, իշխանիկ կոչված Սյունյաց Վասակ մեծ իշխանի եղբայրը, որը նրա մահից՝ 885 թվականից հետո, ժառանգում է նրա իշխանությունը: Ստեփաննոս Օրբելեանը նրան բնութագրում է որպես «այր հեզահամբոյր եւ բարեպաշտօն եւ երկիւղած յԱստուծոյ. եւ ամենայնիւ յամենայնի շինութեան պարապել հայրենի տէրութեան իւրոյ»: Նրա կինը տիկին Շուշանն էր, որին պատմիչն անվանում է «անհամեմատն ի կանայս»: Ուներ չորս որդի՝ Սմբատ, Սահակ, Բաբկեն և Վասակ անուններով: Մահացել է ամենայն հավանականությամբ 903 թ. ծնունդը, քանի որ, համաձայն պատմիչի հաղորդման, Յուսուփի կողմից Հայաստանի վրա հարձակումից առաջ էր (որը եղել է 903 թ. զարնանը – Տ. Մ.): Թաղվել է Տաթևի եպիսկոպոսարանում, իր կառուցած Սուրբ Պողոս և Պետրոս առաքյալներին նվիրված եկեղեցու բակում, որի շինարարությանը օժանդակել են նաև Գրիգոր Սուփան և Ջագիկ իշխանները: Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 212-215, 219, 220, 229:

¹⁵⁰ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 282, 283:

Տեր Հովհաննեսն անհապաղ սկսում է կառուցել նախորդից ավելի շքեղ մի եկեղեցի՝ «յանուն սրբուհւոյ և միշտ կուսին Մարիամու Աստուածածնին», այն զարդարում պայծառերեն՝ «առաւել քան զառաւել»։ Նավակատիքի տոնակատարությունը գլխավորում էր հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898-929)։ Աշոտի ու Շուշանի հիշատակին եկեղեցու պատին փորագրում են ընդարձակ մի արձանագրություն, որին Ստեփանոս Օրբելյանը անվանում է «արձան յիշատակի»¹⁵¹, որտեղ նաև հիշատակված է Շուշանի և իր որդիների կողմից Առաստամովս գյուղի նվիրատվությունն այս վանքին՝ իր բոլոր սահմաններով¹⁵²։ Համաձայն արձանագրության, Շուշանն իր ամուսին Աշոտի կառուցած եկեղեցու տեղում կառուցում է հինգ եկեղեցի, որոնցից «մին եկեղեցիդ, որ է Աստուածածինդ՝ տեառն իմոյ Աշոտի և յիմ անուն լիցի, . . . այլ եւս չորս եկեղեցիքդ լիցին որդեկաց մերոց յարևատուփին եւ հոգեացն փրկութին և ի պէտս վանացս»¹⁵³։ Սրանցից մեզ է հասել միայն Ս. Աստվածածնի անունով կիսավեր եկեղեցին՝ հիմնավեր գավթով (այժմ վերականգնվում է, նկ. 31)։

Այնուհետև վանքը նորոգվել է XIII դարի կեսերին՝ Օրբելյան Սմբատ մեծ իշխանի ձեռամբ¹⁵⁴։ Մեզ հայտնի է այստեղ գրված ձեռագրերից միայն մեկը, որը կրկնօրինակել է գրիչ Շմավոնը 1292 թվականին, համաձայն որի հիշատակարանի, վանքի հովանավորները եղել են Խաղբակյան իշխանները¹⁵⁵, իսկ XIV դարում այն դարձյալ անցել է Օրբելյանների հովանավորության տակ¹⁵⁶։

Բարեբախտաբար մեզ է հասել այս վանքի Սուրբ Նշանի համար Էաջի Խաղբակյանի 1300 թվականին պատվիրած և վանքին նվիրած ոսկեջրած արծաթից պատրաստված երկփեղկ մասունքի պահարանը՝ այսպես կոչված «Խոտակերաց սուրբ Նշանը», որի վրա դաջված է նաև Էաջի իշխանի անդրին։ Ետևի երեսին արձանագրությունն է՝ գեղեցիկ ելընդավոր գրերով։ Այն

¹⁵¹ Շարադրվող նյութը չձանրաբեռնելու նպատակով այն ամբողջապես տեղադրել ենք մեր գրքի Հավելված Բ։

¹⁵² Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 283։

¹⁵³ Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 283։

¹⁵⁴ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 205։

¹⁵⁵ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 681-685։

¹⁵⁶ Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք, էջ 100։

պահվում է Սուրբ Էջմիածնում¹⁵⁷: Գ. Հովսեփյանն այն հանգամանորեն նկարագրել և ուսումնասիրել է՝ բարձր գնահատելով կատարման վարպետությունն ու գեղարվեստական արժեքը¹⁵⁸:

Ս. Տեր-Ներսիսյանը, անդրադառնալով այս մասնատուփին, գրում է, որ այն հայտնի է որպես «Խոտակերաց Սուրբ Նշան»՝ այն վանքի անունով, որտեղ Քրիստոսի խաչափայտի մի մասունքն էր պահվում: 1300 թվականին պատրաստված այս մասնատուփը ունի թե՛ գեղարվեստական և թե՛ պատմական նշանակություն, որովհետև նրա պատվիրատուն՝ Էաչի Պողոսյանը, որի դիմաքանդակը պատկերված է խաչի տակ, նշանավոր իշխան Պողոս թոռն էր¹⁵⁹:

ՆՈՐԱՎԱՆՔ (ԱՄԱՂՈՒԻ)

*«Մեծապես լինէր հնչեալ համբաւ
տեղւոյն ընդ ամենայն աշխարհ»:*
Ստեփաննոս Օրբելեան

Նորավանքը Վայոց ձորի հնագույն և ամենահռչակավոր վանքերից է: Այն գտնվում է Ամաղու գյուղատեղից ուղիղ գծով 1,6 կմ հյուսիս-արևելք: XIII դարում հանդիսացել է Սյունյաց միավորված աթոռի (Տաթև և Նորավանք) հոգևոր կենտրոնը և մետրոպոլիտների նստավայրը (նկ. 32): Եղել է նաև Վայոց ձորի գրչության կենտրոններից մեկը: Քանի որ այս վանքի մասին շատ է գրվել ու բավականին մատչելի և մեծ ծավալի տեղեկություններ կան, ուստի մենք ընթերցողին կտանք շատ սեղմ տեղեկություններ:

Նորավանքի հնագույն եկեղեցին **Սուրբ Կարապետ**ն է, որից ոչ հեռու կա մի մատուռ՝ **Սուրբ Փոկասի** անունով¹⁶⁰: Հարկ է նշել, որ գրականության մեջ մի շփոթմունք կա՝ կապված Նորավանքի հնագույն՝ Սուրբ Կարապետ և այժմյան գլխավոր՝ Սուրբ Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու անունների հար-

¹⁵⁷ Էջմիածնի գանձեր, Սուրբ Էջմիածին, 1984, առանց էջակալման: Այս շքեղ ձևավորված բարձրորակ նկարագարող հրատարակության մեջ կա այս պահարանի երկու լուսանկարը. մեկը՝ փեղկերը բաց:

¹⁵⁸ Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք, էջ 100-105, պահարանի արձանագրությունը ամբողջապես տե՛ս Հավելված Բ:

¹⁵⁹ Էջմիածնի գանձեր, Ներածական հոդվածը, Սուրբ Էջմիածին, 1984, առանց էջակալման:

¹⁶⁰ Ս. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն, հ. Բ, Տփլիս, 1858, էջ 170:

ցում: Բանն այն է, որ կոպտատաշ քարով Սուրբ Կարապետի ավերակները հայտնաբերվել են 1970-ականներին, իսկ մինչ այդ սրբատաշ քարով կառուցված մեծադիր Սուրբ Ստեփանոսն է ճանաչվել այդ անունով: Բավական է ասել, որ «Դիվան հայ վիմագրության» 3-րդ հատորում Սուրբ Ստեփանոսի վիմագրերը ներկայացվում են որպես Սուրբ Կարապետի արձանագրություններ:

Ավելացնենք, որ Նորավանքի վիմագրերը բավական մեծ թիվ են կազմում և վիմագրության դիվանում ընդգրկվածներից բացի ունեցել են հետազայում հայտնաբերված մեծաթիվ նմուշների լրացուցիչ ևս երկու հրատարակություն՝ Սուրեն Սաղումյանի¹⁶¹ և Մայքլ Սթոունի¹⁶² կողմից: Նորավանքի վիմագրերի համահավաքը՝ երկու տասնյակ արձանագրությունների հավելմամբ, վերջերս հրատարակել է Կարեն Մաթևոսյանը¹⁶³:

Վանքի հիմնադրման մասին Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է, որ դեռ հնուց, մի նեղլիկ ձորակում, հարմար մի տեղում, կառուցված էր «եկեղեցի մի կրաշաղախ վիմօք յանուն սրբոյ Կարապետին»¹⁶⁴: Նրա մոտ բխում էր մի քաղցրահամ աղբյուր: Այս ձորը գեղեցկացված էր մրգաբեր թանձրախիտ ծառերի այգիներով: Այս նույն տեղում, քարակույտերի մեջ կար մեկ ուրիշ եկեղեցի, որը կոչվում էր Սուրբ Փոկաս սուրբ հայրապետի անունով, որի բեմի տակից մի քիչ ջուր էր բխում, իր հետ բերելով «բժշկարար» ձեթ: Պատմիչը գրում է, որ համաձայն շատ հին ավանդությունների, այստեղ բերվել ու թաղվել են Սուրբ Փոկասի նշխարները, որի անունով էլ կոչել են այս տեղը: Այդ բուժիչ ձեթը զարմանալի հրաշքներ է գործել: Բուժել է այն ժամանակների համար «ամենայն անբուժելի ցավք», ինչպիսիք էին գոդությունն ու բորոտությունը, հին նեխած ու ապականված վերքերը և այլն: Հիվանդները այս

¹⁶¹ Ս. Սաղումյան, Նորահայտ վիմագրեր Նորավանքից, «Հուշարձան» տարեգիրք, Բ, Երևան, 1993, էջ 91-103:

¹⁶² M. Stone, Further Armenian Inscriptions from Noravank, Apocrypha, Pseudepigraphia and Armenian Studies, Collected Papers Volume II, Leuven-Paris-Dudley, 2006, pp. 813-859.

¹⁶³ Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017: Նույն վանքում գրված վիմագրերի և հիշատակարանների հրատարակությունը մեկ գրքում աղբյուրագիտական նյութի ներկայացման նոր և ուշագրավ եղանակ է, որը ցանկալի է տեսնել նաև այլ վանքերի պարագայում:

¹⁶⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 23-29: Հմմտ. Գ. Մ. Գրիգորյան, Ստեփանոս Օրբելյան, ՊԲՀ, Երևան, 1976, թիվ 4, էջ 158:

ջրով լվացվելով և այդ ձեթով օծվելով՝ բուժվում էին: Պատմիչն ավելացնում է, որ եթե հիվանդությունն անբուժելի էր, ապա հիվանդներն անմիջապես մահանում էին, և ավելացնում, որ հենց այդ պատճառով էլ «մեծապես լինէր հնչեալ համբաւ տողոյն ընդ ամենայն աշխարհ»¹⁶⁵:

Հայտնի է, որ վերը հիշատակված Սուրբ Կարապետի անունով եկեղեցին Նորավանքի համալիրի «կրաշաղախ վիմօք» կառուցված եկեղեցին է, որի ավերակները գտնվում են 1221 թվականին Լիպարիտ Օրբելյանի կողմից Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի անունով կառուցված եկեղեցու հարավային պատին կից: Դա կոպիտ մշակված քարերով մի կառույց է եղել (այժմ խոնարհված):

Սակայն եղած պատմագիտական ուսումնասիրությունները չեն պատասխանում այն հարցին, թե որոշակիորեն որտե՞ղ է գտնվել պատմիչի կողմից հիշատակված Սուրբ Փոկասի անունը կրող եկեղեցին: Այս մասին Ս. Բարխուդարյանը համառոտակի շարադրելով Ստեփանոս Օրբելյանի պատմությունը, գրում է, որ ներկայումս Ամաղուի վանքի բակում և ծորի մեջ ոչ մի հետք չի մնացել թե՛ նախորդ և թե՛ Հովհաննես եպիսկոպոս Համտունյանի կառուցած որևէ շինության: Դրանք կա՛մ իսպառ ավերվել են, կա՛մ մնացել հետագայում շինված եկեղեցիների, թերևս վանքի գլխավոր շենքերի հարավում կուտակված քարակույտերի տակ¹⁶⁶:

Տեղանունների բառարանը նույնպես անորոշ է թողնում այս հարցի պատասխանը, միաժամանակ մատնանշելով, որ այն հիշատակված է Քաջբերունու կողմից 1889 թվականին¹⁶⁷: Ս. Զալալյանը պարզապես մեջբերում է անում Ս. Օրբելյանի Պատմության համապատասխան մասը՝ առանց մեկնաբանության¹⁶⁸:

Քաջբերունին Սուրբ Փոկասի տեղադրության մասին գրում է հետևյալը. «Խոտերի միջով, ծառերի տակով, ջրերի վրայով ես բարձրանում եմ խիստ դարի վեր: Դեռ վանքը չհասած՝ քիչ թեքում եմ աջակողմիս վերայ դեպի

¹⁶⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն, էջ 91, 92:

¹⁶⁶ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 209:

¹⁶⁷ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 273:

¹⁶⁸ Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդություն, հ. Բ, Տփլիս, 1858, էջ 188:

արևելք, կրաշաղախ կամարակապ մի մատուռ առանց որ և է յիշատակարանի և արձանագրութեան: Նորա տարիքը, իւր և իւր շինողի անունը յայտնի չեն: Բայց պատերի տեսքից, դռան սեմի փայտեայ գերանից երևում է, որ հին շինութիւն չէ: Արևմտեան ցածրաշէն դռնով մտնում եմ ներս, ուր յատակում շինած է աւազան: Աւազանը մութն է և նորա մէջ լսում է հոսող աղբիւրի խոխոջունը»¹⁶⁹:

Համաձայն Քաջբերունու նկարագրության, Սուրբ Փոկասը գտնվել է **վանքի սարի վրա**, անմիջապես Նորավանքի մոտ, նրան չհասած, նրանից աջ՝ արևելյան կողմում, որի մեջ եղել է **կարկաչուն աղբյուր**: Նկատենք, որ Սյունյաց պատմիչը նկարագրում է միանգամայն այլ կերպ. համաձայն որի, այս ձորը գեղեցկացված էր մրգաբեր թանձրախիտ ծառերի այգիներով, ու այս նույն տեղում, **քարակոյտերի մեջ** կար մեկ ուրիշ եկեղեցի, որը կոչվում էր Սուրբ Փոկաս սուրբ հայրապետի անունով, որի **բեմի տակից մի քիչ ջուր էր բխում**¹⁷⁰:

Քաջբերունու նկարագրածը թերևս ավելի շատ համապատասխանում է Ս. Օրբելյանի կողմից արված Սուրբ Կարապետի նկարագրությանը, որը կառուցված էր նեղլիկ ձորակում, հարմար մի տեղում, կրաշաղախ քարերով՝ հանուն **Սուրբ Կարապետի, և նրա մոտ բխում էր մի քաղցրահամ աղբյուր**¹⁷¹:

Պետք է ասել, որ Սուրբ Փոկասի անունով պատմիչի կողմից եկեղեցի կոչված այս կառույցն այսօր էլ կա և գտնվում է անմիջապես Նորավանքի ձորում. այնտեղ որտեղ ավտոճանապարհը կտրուկ շրջադարձ է կատարում վանք բարձրանալու համար: Այն ավտոճանապարհը ձորի ծախ ափից աջ ափ անցնելու համար կառուցված կամրջակի մոտ է: Այստեղ ձորը նեղանում է, և այս մասը պատված է խիտ աճած ծառերով, ամենուր մեծ քարեր են ընկած: Ձորով վեր, գետակի աջ ափով, դեպի հարավ-արևելք մոտավորապես 200 մ թեք սարավանջով ոտքով բարձրանալով, հասնում ենք մի վայրի, ուր

¹⁶⁹ Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք, Արարատ, ԺԲ-ԻԱ, Վաղարշապատ, 1889, էջ 655, 656:

¹⁷⁰ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, էջ 91:

¹⁷¹ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, էջ 91:

բնական քարակույտերի մեջ մեր առջև հայտնվում է մի մատուռ: Այն իրենից ներկայացնում է կոպտատաշ քարերով կառուցված մի փոքրիկ սենյակ, որի արևելյան պատի հյուսիսային մասում կրաշաղախ պատերով փոքրիկ ջրհորիկ է կառուցված: Պատմիչի հիշատակած ջուրն այսօր էլ կա և բխում է հենց պատի տակից: Այն հոսող աղբյուր չէ, այլ մշտապես դանդաղ վերականգնվող, հաստատուն մակարդակ պահպանող փոքրիկ ջրավազան: Շրջակայքում դեռևս 1980-ական թվականներին նկատելի էին շինությունների հետքեր: Կարելի է ենթադրել, որ շրջակայքում կառուցված են եղել շինություններ, որոնք ծառայել են Հայաստանի տարբեր տեղերից բուժման աղերսով այստեղ եկած հիվանդների ու նրանց ուղեկցողների համար:

ՑԱՂԱՑ ՔԱՐ ԿԱՄ ՑԱԽԱՑ ՔԱՐ ՎԱՆՔ

«բարձրահոշակ և սուրբ առաքինարան»
Ստեփաննոս Օրբելեան

Գտնվում է մի գեղեցիկ բարձրադիր հարթության վրա, այժմյան Արտաբույնք գյուղի հարավ-արևելյան մասում, ուղիղ գծով մոտավորապես 1,6 կմ հեռավորության վրա, իսկ մեքենայի ճանապարհը մոտավորապես 6,5 կմ է: Վանքը գտնվում է Վայոց ձորի հրաշագեղ բնության գողտրիկ անկյուններից մեկում՝ պատված փարթամ բուսականությամբ ու ալպիական անուշահոտ ծաղիկներով: Այս վանքը, շրջապատված լինելով հզոր լեռներով, ասես աստվածային լույս է սփռում շրջակայքի ու իր դուռը եկածների վրա...

Ցաղաց քար վանքը կազմված է երկու խումբ եկեղեցիներից, որոնք գտնվում են իրարից մոտավորապես 200 մետր հեռավորության վրա: Արևմտյան մասի համալիրը, որ հնագույնն է, շրջափակված է ընդարձակ պարսպափակ բակով, որի արևելյան պարսպին կից, մի շարքի վրա, կանգնած են երկու եկեղեցի, մի մատուռ և երկու գավիթ հիշեցնող շինություններ: Այս խմբի հարավային մասում գտնվող եկեղեցին կոչվում է Սուրբ Հովհաննեսի անունով և թաղածածկ երկարավուն մի շենք է: Արևելյան պատի վրա, արտաքուստ, մի քարի վրա կա ՆԼԸ (989) թվականը: Մուտքի բարավորի վրա նվիրատվական արձանագրությունը թվագրված:ՈԿ: (1211) թվականով: Իսկ

երկրորդ եկեղեցին գտնվում է Սուրբ Կարապետի հարավում, որը մի կենտրոնագմբեթ կառույց է, համեմատաբար լավ պահպանված, որի պատերին չկան արձանագրություններ: Ավելի ուշ այս եկեղեցիներն ու մնացած կառույցները հետաքրքիր ձևով իրար են միացվել թաղակապ երկարավուն սրբատաշ քարերով կառուցված միջանքով, որն այն դարձրել է ամբողջական մի համալիր: Այն ունի երկու մուտք՝ հյուսիսից և հարավից: Այս միջանցքի ներսում է գտնվում վանքի հնագույն արձանագրությունների հիմնական մասը¹⁷²: Ի դեպ, այս համալիրի կառուցման լուծումները համարյա նույն կեպ կիրառված են նաև Արատեսի վանքում:

Ստեփանոս Տարոնացին (Ասողիկ – Տ. Մ.) հաղորդում է, որ այս վանքը հիմնադրվել է Բագրատունի Աբասի օրոք: Իր պատմության մեջ նա հիշատակում է Հայաստանի տարբեր տեղերում հիմնադրված մի շարք վանքեր, այդ թվում՝ «...և Ցախաց քար ի Վայոց Ձորի ի ձեռն հօր Ստեփանոսի»¹⁷³: Հայտնի է, որ Աբասը թագավորել է 928-953 թվականներին¹⁷⁴, ուրեմն այն պետք է որ կառուցված լինի 945-950 թվականների միջակայքում՝ այստեղի առաջին առաջնորդ հայր Ստեփանոսի ջանքերով:

Եկեղեցիների երկրորդ խումբը, որ գտնվում է առաջին և հնագույն համալիրից մոտ 200 մ արևելք, Ստեփանոս Օրբելյանը բարձրահռչակ և սուրբ առաքինարան է անվանում: Սրա եկեղեցիները կառուցվել են 1049 թվականին, այսինքն նրա հիմնադրումից շուրջ մեկ դար հետո, Գագիկի թագավորության ժամանակ: Այն իրականացվել է Վարդիկ անունով վանահոր ձեռամբ՝ առաջին սուրբ հայրերի հանգստարանում¹⁷⁵: Եկեղեցիներից մեկը գմբեթահարկ է և կոչվում է Սուրբ Կարապետի անունով, իսկ մյուսը «սագակտուր» (թեք կտուրով) է, իր կառույցով եզակի գեղեցկությամբ հորինված, հանուն Սուրբ Հովհաննեսի: Վանքի եկեղեցիներն ու քանդակներն այսօր էլ դիտողին հիացմունք են պարգևում (նկ. 33, 34):

¹⁷² Դիվան հայ վիմագրության, էջ 140, 141

¹⁷³ Ստեփանոսի Տարոնացույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 176:

¹⁷⁴ Ա. Եղիազարյան, Աբաս Բագրատունու հզորացումը Հայաստանի շուրջը ձևավորված նոր իրադրության պայմաններում, Հայագիտության հարցեր հանդես, ԵՊՀ, Երևան, 2016, թիվ 1 (7), էջ 48:

¹⁷⁵ Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Բ, էջ 84:

XIV դարի սկզբներից Յաղաց քարը Նորավանքի և Տաթևի հետ միասին համարվել է Սյունյաց եպիսկոպոսական ավագ աթոռներից մեկը:

Յաղաց քար վանքը եղել է գրչության օջախ: Հայտնի են այստեղ տարբեր ժամանակներում ընդօրինակված ավելի քան չորս ձեռագրեր, որոնցից մեկը Շարակնոց է, մնացածները՝ Ավետարաններ: Սակայն մեզ հետաքրքրողն՝ այս վանքի անվան ճիշտ գրությունն է. այսպես՝ 1331 թվականին կրկնօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում վանքի անունը գրված է «Յախաց-քարոյ» ձևով¹⁷⁶: Ինչպես վերը տեսանք, այսպես է գրում նաև Ասողիկը, 1437-ի Շարակնոցում՝ «Յաւղացքար» ձևով¹⁷⁷, 1463 թվականի ձեռագրում այն հիշատակվում է «Յաղեաց-Քար» անվամբ¹⁷⁸, իսկ 1483 թվականին՝ «Յօղացքարա»¹⁷⁹, 1492 թվականի Ավետարանում՝ «Յաւղացքարայ»¹⁸⁰: Վիմագրական արձանագրություններում ունենք հետևյալ ձևերը. Յաղած Քար (1317 թ.) երկու անգամ¹⁸¹, Յաղան Քար (1367 թ.), այնուհետև Յաղաց քար ձևով՝ հինգ տարբեր արձանագրությունների մեջ: Մեր այս փոքրիկ համեմատական հետազոտության նպատակն էր հստակություն մտցնել այս վանքի Յաղաց քար և առավել հաճախ օգտագործվող Յախաց քար անունների համապատասխանության հարցում: Կարծում ենք, որ այս վանքի անունը ՅԱՂԱՅ ՔԱՐ է կամ Յախաց քար, իսկ մյուս տարբերակները գրիչների սխալի հետևանք են:

Յաղաց քարի տարածքում 1986-1992 թթ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության ինստիտուտի կողմից իրականացվել են պեղումներ (ղեկավար՝ Հուսիկ Մելքոնյան), որոնց շնորհիվ բացվել են բազմաթիվ մեծարժեք արձանագրություններ, խաչքարեր, տապանաքարեր և այլ մասունքեր:

Հատկապես մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում վանքի արևելյան հուշարձանախմբի գերեզմանատանը գտնվող արձանագիր խաչքարը, որի վեր-

¹⁷⁶ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմ.՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 473, այսուհետև՝ ԺԴ դարի հիշատակարաններ...:

¹⁷⁷ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 473:

¹⁷⁸ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 195:

¹⁷⁹ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 40:

¹⁸⁰ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 186:

¹⁸¹ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 143, 144, 145, 147, 148, 149, 151, 152:

ծանված թվականը եթե ստույգ է, ապա այն դառնում է Հայաստանում թվագրված ամենավաղ խաչքարերից մեկը¹⁸²:

ՀԵՐՄՈՆԻ ԿԱՄ ԱՀԵՐՄՈՆԻ ՎԱՆՔ

«...գտնալ եղև ի հարկեղս գրոց
ի հին վարժարանի ի Հերմոնի վանս կոչեցեալ...»:
Գրիչ Հովհաննեսի 1394 թ. հիշատակարանից

Այս վանքը գտնվում է Եղեգիսի կամ Եղեգյաց ձորում, պատմական Քարե-վան կոչված վայրում: Համաձայն Ստեփանոս Օրբելյանի, այն կառուցվել է 936 թվականին, սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատի հրամանով՝ Հակոբ եպիսկոպոսի կողմից: Պատմիչը մեզ հաղորդում է այս վանքի հիմնադրման վերաբերյալ բավականին մանրամասներ: Այսպես. մի օր Սյունյաց Սմբատ իշխանը որսի դուրս գալով «ի վերոյ Եղեգեաց ի ձորն, բարձրահայեցիկ ի վերայ գետոյն, որոց տեղիքն Քարեվանս կոչիւր»¹⁸³, հանդիպում է ժայռերի ծերպերում ապրող խոտաճարակ ճգնավորների, որոնց հետ զրույցից ու նրանց խեղճ վիճակից ազդված Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսին հանձնարարում է մի վանք կառուցել այդ մարդկանց համար: Սյունյաց եպիսկոպոսը հանդիպում է Քարեվանում բնակվողների հետ, հարցնում նրանց ցանկությունը, իսկ վերջիններս վանքի հիմնադրման համար ցույց են տալիս իրենց բնակված տեղից ներքև գտնվող մի տափարակ տեղ, որտեղ էլ կառուցվում է նոր վանքի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին. «Եւ նորա (Հակոբ եպիսկոպոսը – Տ. Մ.) եկեալ առ սուրբ հարսն հարցանէ զկամս նոցա, և նոքա ցուցանեն տեղի մի տափարակ ի ներքոյ քարոյն ուղղորդ ի վայր, յորում տեղւոջ սկիզբն առնէ կոփածոյ քարամբք և շինէ եկեղեցի գմբեթայարկ յանուն սրբոյն Գրիգորի»:
Իշխանի բարեպաշտ տիկին Սոփին էլ գնում է այս նոր վանքի դիմաց գտնվող Հավու գյուղը, նաև Եղեգիսում գտնվող այգի ու ծաղկոց է տալիս «ի

¹⁸² Յ. Մելքոնեան, Յաղաց քար վանքի պեղումները եւ նորայայտ արձանագրությունները, Նորավանք, հոդվածների ժողովածու, Մոսկվա-Երեւան, 2001, էջ 84-98:

¹⁸³ Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմություն, հ. Ա, էջ 305:

ժառանգություն եկեղեցւոյն»¹⁸⁴: Վանքը կոչել են այդ ժամանակ այստեղ ապրող ճգնափորներից ավագագույնի անունով՝ Ահերմոնի կամ պարզապէս՝ Հերմոնի վանք¹⁸⁵: Այստեղ է գտնվում նրա գերեզմանը¹⁸⁶:

Վերլուծելով Հերմոնի վանքի ձեռագրական ժառանգությունը, տեղեկանում ենք, որ XV դարի սկզբին այստեղ կառուցվել է մի երկրորդ եկեղեցի (մատուռ) Սուրբ Հակոբի անունով: Ներկայիս կիսականգուն եկեղեցին թաղածածկ է, այն կառուցվել է XVI-XVII դարերում, հնի տեղում, նրա քարերով և կրում է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի անունը (նկ. 35): Հայաստանում XIV դարի ամենահայտնի գրչության հզոր կենտրոններից մեկն է եղել, այստեղի դպրատան մասին մեզ հասած մատենագիտական տվյալներով XIV-XV դարերում ստեղծված ձեռագրերից պահպանվել են 32-ը, որոնցից 4-ը XIV դարից են, իսկ 28-ը՝ 15-րդ¹⁸⁷: Գլածորի հայտնի լաթունապետ Եսայի Նչեցու մահից հետո Գլածորի ուսումնական գործընթացը կենտրոնացվեց միայն այս վանքում՝ Տիրատուր Կիլիկեցու գլխավորությամբ, որը նույնպես հողին է հանձնվել այստեղ: Համաձայն մեր կողմից կատարված վերջին հետազոտությունների, այս վանքը սերտորեն կապված է եղել Գլածորի համալսարանի գործունեության հետ՝ նրա հիմնադրման հենց սկզբից դառնալով համալսարանի բաղկացուցիչ մասը¹⁸⁸:

Հարկ է նշել, որ այս վանքի իսկական անունը հայտնի է դարձել շնորհիվ բազմավաստակ հայագետ և վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանի, որը 1960 թվականին Վայոց ձորի տարածքի վիմագիր արձանագրությունների հավաքման ընթացքում այժմյան վերակառուցված Սուրբ Գրիգորի հյուսիսային մույթը պատին միացնող կամարի կենտրոնում հայտնված մի քարի վրա հայտնաբերել է ԵՐԱՄՈՆԻ ՎԱՆՔ արձանագրությունը¹⁸⁹: Քանի որ այստեղի եկվոր օտարալեզու բնակիչներին այն կոչել են Գյունեյ վանք, Ղ. Ալիշանը հա-

¹⁸⁴ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմություն, հ. Ա, էջ 306:

¹⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 306:

¹⁸⁶ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, Երևան, էջ 134:

¹⁸⁷ Ա. Գևորգյան, Վայոց ձորի մանրանկարիչները 14-15րդ դդ., Նորավանք, հոդվածների ժողովածու, Մոնրեալ-Երևան, 2001, էջ 100: Այսուհետև՝ Նորավանք:

¹⁸⁸ Տ. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 51-53:

¹⁸⁹ Ս. Բարխուդարյան, Հերմոնի դպրոցի տեղադրությունն ու գործունեությունը, Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 5, Երևան, 1960, էջ 293-305, տե՛ս նաև՝ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 132:

մահունչ համարելով տեղադրությունն անհայտ Կնեվանքի հետ, ենթադրել է, որ սա՝ պիտի լինի: Եվ գիտական շրջանառության մեջ էր մտել հենց այդ անունը¹⁹⁰:

Հերմոնի վանքի պեղումները կարող են շատ խոստումնալից լինել ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային ճանաչում ունեցող Գլաձորի համալսարանի պատմության հետազա ուսումնասիրման և գլաձորյան ժառանգության համալրման տեսանկյունից:

ԱՐԱՏԵՍԻ ՎԱՆՔ

Արատեսի բարձրադիր վանքը գտնվում է համանուն գյուղում, գեղատեսիլ բնության գրկում: Հանդիպում են նաև այս տեղանվան՝ Արատինից (Արատինոց), Արիտես, Հարատես և այլ ձևերը: Վայոց ձորի հնագույն վանքերից է: Կազմված է 9 շինություններից, որոնցից հնագույնը թվագրվում է VII դարով: Արատեսը ունի շատ հետաքրքիր կառուցվածք: Շինությունների հնագույն խումբը կազմված է թաղածածկ եկեղեցուց, որը կոչվում է Սուրբ Սիոն, և հյուսիսից ու հարավից նրան կցված համապատասխանորեն երկու և երեք մատուռներից: Այս խմբի մեջ մտնող կառույցները զուրկ են արձանագրություններից: Ըստ կառուցման ոճի, Ս. Բարխուդարյանը թվագրում է VII դարով:

Երկրորդ խումբը կազմում են գմբեթավոր Սուրբ Աստվածածինը (X դ.), Սուրբ Կարապետ գավիթ-եկեղեցին (XI-XII դդ.) և երրորդը՝ Արատեսի զարդը հանդիսացող հրաշագեղ գավիթն է (XIII դ.), որն իր հորինվածքի առանձնահատկություններով, ըստ Ս. Բարխուդարյանի՝ համարվում է հայ ճարտարապետության մեջ խաչվող կամարներով կառույցների թվում լավագույներից մեկը¹⁹¹: Ցավոք սրտի, անցած դարի 80-ական թվականներին, աշնանային հորդ անձրևներից մեկի ժամանակ այն հիմնովին խորտակվեց: Միջնադարյան ճարտարապետության գլուխգործոց հանդիսացող մեր հրաշքներից մեկն էլ հավանաբար անդարձ կորցրեցինք... Համալիրի շենքերից 8-ը կառուցված են իրար կողքի, մի գծի վրա և տարածվում են հյուսիսից հարավ: Իսկ մեկը՝

¹⁹⁰ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 145:

¹⁹¹ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 120, 121:

կից է արևմուտքից: Հատակագծում ստացվում է "L" տառի նման, բայց ներքևի գծիկը շրջված: Ցավոք կառույցները կիսավեր ու անմխիթար վիճակում են (նկ. 36): Հրատարակված արձանագրություններում պահպանվել են գավթի վարդպետ (ճարտարապետ) Սիրանեսի, ինչպես նաև քարագործ-վարպետ Գրգորիկի (ամենայն հավանականությամբ Սիրանեսի օգնականը) անունները: Ի դեպ, Գրգորիկի անվանը հանդիպում ենք Խաղբակյաններին պատկանած Մարտիրոս գյուղի վիմափոր եկեղեցու (1286 թ.) արձանագրություններից մեկում՝ որպես այդ եկեղեցու վարդպետ-ճարտարապետի¹⁹²: Իսկ Սիրանեսը, լինելով Օրբելյանների «դրան» ճարտարապետը, Նորավանքում կառուցել է Տարսայիճի եղբոր՝ Սմբատ արքայի դամբարանը: Այդ ծառայությունների համար Տարսայիճը Սիրանեսին է նվիրել նրա հայրենի Հալիճորի Շնհեր գյուղը, կալվածքներ ու 500 «սպիտակ» (արծաթ) և այդ կապակցությամբ Սմբատ արքայի դամբարանի հյուսիսային պատին իր տեսակի մեջ եզակի, մի ընդարձակ արձանագրությամբ՝ հաստատել¹⁹³:

Արատեսը ամառային մեղմ կլիմայի շնորհիվ Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի օրոք դառնում է Սյունիքի հոգևոր առաջնորդների ամառային նստոցը, քանի որ եպիսկոպոսների ու սպասավորների համար ամառը Նորավանքում դժվար է եղել ապրելն ու գործել¹⁹⁴: Այստեղ կրկնօրինակված ձեռագրերը և որոշ վիմագրեր հաստատում են, որ վանքը 1220 թվականին գտնվել է Խաղբակյան իշխանների հովանավորության ներքո¹⁹⁵, սակայն նույն դարի վերջերին անցել է Օրբելյաններին¹⁹⁶:

Արատեսից մեզ հասած ոչ մեծաթիվ կազմող ձեռագրերի գրչության և ձևավորման Լ. Բարսեղյանի կատարած վերլուծությունը վկայում է դրանց ունեցած բարձր գեղարվեստական արժեքի մասին¹⁹⁷: Միաժամանակ այստեղ գործել է դպրոց: Արատեսը սերտորեն կապված է եղել Գլաճորի, Եղեգիսի, Վերին Նորավանքի մշակութային կենտրոնների հետ:

¹⁹² Դիվան հայ վիմագրության, էջ 180:

¹⁹³ Նույն տեղում, 234 և 235 էջերի միջև երկծալ ներդիր:

¹⁹⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն, հ. Բ, էջ 242:

¹⁹⁵ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 123:

¹⁹⁶ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 67:

¹⁹⁷ Լ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 361-384:

ԹԱՆԱՀԱՏԻ ԿԱՄ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆՔ

Միջնադարյան Վայոց ձորի հնագույն և հռչակավոր վանքերից մեկն է: Անունը հանդիպում է նաև Թանատէի, Թանաթի, Թանադայ կամ Թանատի վանք և այլ ձևերով¹⁹⁸: Հիմնադրման ստույգ թվականը հայտնի չէ, սակայն, համաձայն XIII դարի Սյունյաց պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդած տեղեկությունների, այն գոյություն է ունեցել դեռևս VIII դարից առաջ¹⁹⁹: Թանատի վանքն ավելի հայտնի է 735 թվականի հուլիսի 21-ին Մոզ գյուղաքաղաքի մոտ գտնված «Ավագակն» կոչված աղբյուրի մոտ Սյունյաց եպիսկոպոս Ստեփանոս Սյունեցու՝ մի անառակ կնոջ ձեռքով սպանվելու և սրբի աճյունը այստեղ հողին հանձնելու հետ, որի վրա մի փոքրիկ մատուռ են սարքում: Համաձայն պատմիչի, 1279 թվականին տեղի բնակչության կողմից այդ տեղում կառուցվում է գեղեցիկ հորինվածքով մի գմբեթահարկ եկեղեցի, որի հիմքում դնում են սրբի տապանը²⁰⁰: Այս թվականը հաստատում են նաև վանքի վիմագիր արձանագրությունները:

Այժմյան եկեղեցին կառուցվել է 1273-1279 թվականներին²⁰¹, սակայն ոչ թե պատմիչի ասած ժողովրդի, այլ Խաղբակյան Պողոժ իշխանի կողմից: Եկեղեցին կոչվում է Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի անունով: Սուրբ Ստեփանոսին կից կառուցվել է մի մատուռ՝ «Վարագա Սուրբ Նշան» անունով (նկ. 37): Այն պատերին արձանագրություններ չունի: Սակայն հայտնի է, որ Խաղբակյանների ստորակա իշխան՝ ոմն պարոն Հայրուտը այստեղ մի աղոթանոց (մատուռ) է կառուցել: Գարեգին Հովսեփյանը ենթադրել է, որ Սուրբ Նշանը կառուցել է հենց այս պարոն Հայրուտը²⁰²:

Թանատի վանքը XIII դարի վերջում խոշոր գրչության կենտրոնի է վերածվում: Մեզ են հասել այստեղ կրկնօրինակված մի շարք մեծարժեք ման-

¹⁹⁸ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 119:

¹⁹⁹ Համաձայն Պատմիչի, այս վանքը դեռևս 736 թվականին մշտապես գործող է եղել, որից կարելի է եզրակացնել, որ այն հիմնված է եղել շատ ավելի վաղ ժամանակներում: Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 186, տե՛ս նաև՝ Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք, էջ 61:

²⁰⁰ Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 186:

²⁰¹ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 73: Ղ. Ալիշանը համարում է 1263-1267 թթ. միջև կառուցված: Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 120, իսկ Գ. Հովսեփյանը մատնանշում է 1273 թվականը, տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք, էջ 21, 63

²⁰² Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք, էջ 65:

րանկարներով ծաղկված ձեռագրեր: Վանքի ԹԱՆԱՏ, ԹԱՆԱՀԱՏ անունը պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը ստուգաբանում է հետևյալ կերպ. տեղի հոգևորականները այնպիսի խստաբարո կենցաղ են վարել, որ հրաժարվել են փափուկ կերակուրներից, չորաթանով են սնվել (հատած թանով): Խոսքը վերաբերում է հիմնադրման ժամանակին, երբ այստեղ հաստատվել են, ամենայն հավանականությամբ, խստաբարո անապատականներ: Այսպիսի վանք-անապատներում սովորաբար խիստ կարգապահություն էր տիրում, վանականները թողնելով աշխարհիկ կյանքը, հրաժարվում էին աշխարհիկ բարիքներից, այդ թվում անձնական սեփականությունից, անտրտունջ զբաղվում էին ծանր ֆիզիկական աշխատանքով, նրանց պաշտամունքային արարողությունները գիշեր-ցերեկ չէին դադարում: Դա կատարում էին լուռ ու մունջ, անվրդով: Իրենց քաղցն ու ծարավը հագեցնում էին բացառապես ցամաք հացով ու ջրով, այն էլ օրը մեկ անգամ՝ երեկոյան²⁰³:

Ինչ վերաբերում է Թանատը Աղբերց վանք-Գլաձորի հետ նույնացնելու ընդունված տեսակետին, ապա պետք է նշել, որ այն զուրկ է որևէ հիմքից: Այս կապակցությամբ մենք հանգամանորեն ուսումնասիրել ենք եղած փաստերը, գտել մատենագիտական հարուստ նյութ և հավաքված ծանրակշիռ փաստերի ու փաստարկների հիման վրա եզրակացրել, որ Աղբերց վանք-Գլաձորը գտնվել է Եղեգիսի ձորում, Ստեփանոս Օրբելյանի կողմից հիշատակված Քարեվան կոչվող վայրում՝ Հերմոնի վանքին շատ մոտ²⁰⁴:

ԳՆԴԵՎԱՆՔ

*«...մաքանի էր անակն Վայոց ձոր,
շինեցի զսա և եղի ակն ի վերայ»:*

Իշխանուհի Սոփիայի արձանագրությունից (936 թ.)

Այս վանքը Վայոց ձորի հին վանքերից մեկն է, որը X դարի առաջին կեսին կառուցված բարձրարժեք ճարտարապետական կոթող է: Գնդեվանքի կառուցման հետ կապված շատ հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում

²⁰³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 204: Անապատական սահմանված կարգը տե՛ս մեր Հավելված Բ:

²⁰⁴ Տ. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 51-53:

Ստեփանոս Օրբելյանը: Համաձայն պատմիչի, Սմբատ գահերեց իշխանի կին՝ տիկին Սոփիան գնում է ուխտի Գնդեվանք կոչված խորածոր վայրը, որտեղ բնակվում էին մենակյաց ճգնավորներ: Այնտեղ հավաքված էին դեռևս հին ժամանակներից սուրբ նահատակների բազմաթիվ մասունքներ: Տիկնոջը այս տեղը շատ է դուր գալիս և նա որոշում է եկեղեցի կառուցել ու նրա հարկի տակ հավաքել կրոնավորներին: Նրա հրամանով վանքի առաջնորդ է նշանակվում հայր Սարգիսը, որը ղեկավարում է շինարարությունը, իսկ գործակալ՝ Եղիշե երեցը, որը նաև նկարիչ էր: Շտապ բերել է տալիս ճարտար քարագործ վարպետների, որոնք անմիջապես սկսում են վանքի կառուցումը: Տիկինն այն հանձնում է Տեր Հակոբ Սյունյաց եպիսկոպոսին՝ «մեծաւ հոգաբարձութեամբ ի կատարումն ածել»: Իր շատ մեծ ճգնությամբ այստեղ փայլում էր նաև հայր Սուփանը²⁰⁵, որին նաև Գնդունի էին կոչում²⁰⁶:

Այնուհետև պատմիչը հաղորդում է, որ այս Աստծո տան շինարարությունն ավարտում են 936 թվականին (նկ. 38): Եկեղեցու առաստաղն ու պատերը զարդարում են շքեղ որմնանկարներով: Մեծ տոնախմբությամբ նավակատիք են անում, եկեղեցին օրհնում ու անվանում հանուն Սուրբ նահատակների (Սուրբ Վկայիցն) և այստեղ բնակեցնում սպասավորների դասեր ու քարածերպերում ճգնող կրոնավորների բազմություններ: Բացի այդ, մենակյաց ու խստակրոն մարդկանց համար Տիկին Սոփիան ողջ ձորում ամենահարմար տեղերում կառուցել է տալիս մենաստաններ և նրանց տեղավորում այդ նորակերտ կացարաններում ու աղոթանոցներում²⁰⁷:

Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է, որ երանելի Տիկինը վանքն անվանում է Գնդեվանք, որի վերին մասում, քարափի գլխին հիմնում է գյուղը (այժմ՝ Գնդեվազ – Տ. Մ.), իսկ մյուս կողմի Ատշար գյուղը²⁰⁸, ազատելով բոլոր տեսակի հարկերից, նվիրում է վանքին որպես կալվածք: Միաժամանակ ամբողջ ձորը վերից վար, մինչև Գուլշտ կոչված քարը հրամայում է դարձնել

²⁰⁵ Ամենայն հավանականությամբ՝ ավագագույն ճգնավոր էր: Այս հայր Սուփանի անվան հիշատակությամբ պահպանվել են մի խաչքարի բեկոր և հնում պատից ընկած արձանագիր մի երեսպատման քար, տե՛ս Դիվան հայ վիմագրություն, էջ 15:

²⁰⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 306, 307:

²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 307:

²⁰⁸ Այս գյուղը փոքրիկ է եղել՝ 6 չափ հարկով: Ղ. Ալիշանը նույնացնում է երբեմնի Աղջաքենդ կամ Աղջա կոչված այժմ լքված գյուղատեղի հետ, որը գտնվել է Գնդեվազ գյուղի մոտ, Ե. Լալայանը նույն կարծիքն է հայտնել, տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 105, և Ե. Լալայան, Շարուր-Դարալագեագի գաւառ, Ազգագրական հանդէս, գիրք XII, Թիֆլիս, 1904, էջ 255:

«անուշաճաշակ» մրգատու խիտ տնկած ծառերի այգի՝ ի վայելումն սուրբ միաբանների և «ամենայն կարօտելոց»։ Գրում է հետևյալ արձանագրությունը. «Ես Սոփիա տիկին՝ կին Սմբատայ, եւ դուստր Գրիգոր Դերենիկի, շինեցի զեկեղեցիս ի յիշատակ հոգվոյ իմոյ եւ յարևատութիւն իշխանաց իշխանին Սմբատայ եւ ետու զերկու գիւղս ի ժառանգութիւն սմա, զոր մի ոք իշխեսցէ խախտել կամ հանել ի սուրբ եկեղեցոյս, ապա թէ ոչ՝ անլուծանելի նզովիւք անիծեալ լիցին յԱստուծոյ եւ յաստուածագումար սրբոցս. մատանի էր անակն Վայոց ձոր, շինեցի զսա եղի ակն ի վերայ»²⁰⁹։

Մեզ է հասել նաև 931 թվականին եկեղեցու շինարարության վերահսկիչ և նկարիչ Եղիշայի թողած արձանագրությունը, որի որմնանկարների որոշ մասեր պահպանվել էին մինչև 1970-ական թվականները (նկ. 39)²¹⁰։

Սյունյաց պատմիչը վկայում է, որ 999 թվականին Գնդեվանքի առաջնորդ հայր Քրիստափորը կառուցում է եկեղեցու գավիթը, իսկ վանահայր Գուրգենի անունը հիշատակում է վանքում կատարած շատ հիշարժան գործերի համար։ Հետագայում, Բաղքի նորահիմն թագավորության Վասակ արքայի ժամանակներում²¹¹, 1008 թվականին, վանքի առաջնորդ դարձած Տեր Սարգիսի ջանքերով և մեծամեծ ծախսերով Ձկնարած²¹² կոչված քաղցրաջուր գետի ակունքներից ջուր բերվեց ու հասցվեց վանքապատկան անջրդի հողերին, և հսկայական քարուտներն ու ամբողջ լեռնակողմը ոռոգելի դարձվեց։ Այս կապակցությամբ եկեղեցու վրա «սևադեղով» մի արձանագրություն է գրում, որը Սյունյաց պատմիչի ժամանակներում դեռևս եղել է, սակայն հետագա դարերի վերանորոգումների հետևանքով մեզ չի հասել²¹³։

²⁰⁹ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 308։

²¹⁰ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 14։ Հայաստանի ազգային պատկերասրահում ցուցադրվում է Գնդեվանքի որմնանկարի մի հատվածի 1950-ականներին արված ընդօրինակությունը՝ «Տիրամայրը Մանկան հետ»։ Ցավոք, այժմ որմնանկարները խոնավության հետևանքով ամբողջովին քայքայվել ու վերացել են, պատերին մնացել են սվաղի առանձին հատվածներ։

²¹¹ Սմբատ Ա-ի որդին իշխել է 998-1040 թթ., տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դարեր), ՊԲՀ., 2006, թիվ 2, էջ 144։

²¹² Այս գետը գտնվում է այժմյան Սյունիքի մարզում։ Սկիզբ է առնում Սյունիքի բարձրավանդակից, Ծղուկ գյուղից 2 կմ հարավ-արևմուտքից. ձախից թափվում է Սպանդարյան ջրամբար։ Երկարությունը 16 կմ է, տե՛ս ՀՀ կառավարությանն առընթեր անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտեի «Հայաստանի Հանրապետության ֆիզիկաաշխարհագրական օբյեկտների համառոտ տեղեկատու-բառարան», Երևան, 2007, էջ 76։

²¹³ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 308, 309։

1284 թվականին Գնդեվանքում սպասավորող Վարդան վարդապետը, որն ուսանել էր Արատեսում, Թանահատի վանքի գրիչ Հովհաննեսին պատվիրել ու ստացել է մի Ավետարան, որն այժմ պահվում է Նոր Զուղայում: Հիշատակարանում նա նշում է Սյունյաց եպիսկոպոս Սարգսին, նաև տարածքի աշխարհիկ իշխողներին՝ «յիշխանութեան բարեպաշտ Պապաքին և ի տէրութեան այսմ մենաստանիս պարոն Դաւթի և ամուսնոյն իւրոյ Թամսերին»²¹⁴:

Վանքը հետագայում վերանորոգվել է. պահպանվել են այս կապակցությամբ գրված արձանագրություններ 1309 և 1591 թվականներից²¹⁵: Վերջին վերանորոգումները կատարվել են 1965-1971 և 2014-15 թվականների ընթացքում: Այժմ վանքը գործում է, այստեղ հաստատվել են վանական կյանքով ապրելու ցանկությամբ համախմբված մի խումբ մարդիկ:

²¹⁴ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 557, 558:

²¹⁵ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 16, 19:

Նկ. 1 Շատիկ վանքը գտնվում է հարմարավետ և անվտանգ վայրում (էջ 7):

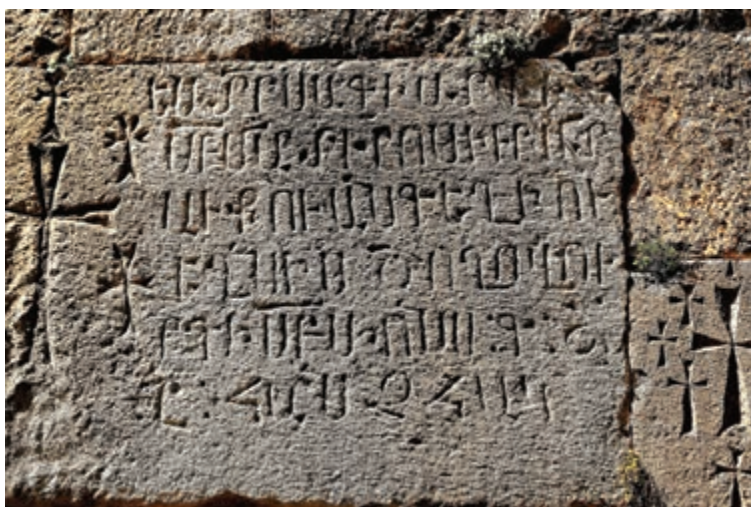
Նկ. 2 Տեղում X դարին վերաբերող միայն մեկ որմնախաչ է պահպանվել,
որն ագուցված է Սուրբ Սիոնի արևմտյան պատի կենտրոնում,
լուսամուտի տակ (էջ 8):

Նկ 3 ...մեզ են հասել բեմին հարող պատի (արևելյան) հնագույն
որմանակարների որոշ մասեր (էջ 11):

Նկ. 4 ...նորակառույց եկեղեցին ստանում է իր իսկական անունը՝ Սուրբ Սիոն, սակայն վանքը կոչում են Շատիկի կամ Շատիկ անապատ (էջ 11):

Նկ 5 Տեր Սարգսի թողած արձանագրությունը (էջ 32):

Նկ. 6 Այստեղ երրորդ տողում հստակ երևացող «ՐԱՎԱՆ» բառը, կարծում ենք, այս վանքի իսկական՝ [ՆՈ]ՐԱՎԱՆ[Ք] անվան մասնիկն է (էջ 37):

Նկ. 7 Կանգուն է մնացել նաև շինություններից մեկի մուտքը (էջ 43):

Նկ. 8 ...հստակ երևում է մեկ այլ քանդված, սակայն մուտքի դեռ հիմքից մի քանի քար պահպանած հատվածը (էջ 43)

Նկ. 9 Եղեգյաց անապատը, որը գտնվել է Եղեգիսի ձորում, նաև կոչել են Ճգնավորի քար, կամ պարզապես՝ Քար անապատ (էջ 45):

Նկ. 10 ...պատմական Եղեգնաձոր գյուղը գտնվել է այժմյան Եղեգիս գյուղի հարավ-արևելյան կողմում, Եղեգիսի ձախ ափին, տեղաբնակների կողմից «Յապոնի բաղչա» կամ «Յապոնի բաղեր» կոչված տեղում (էջ 47):

Նկ.11 Զորաց տաճարը՝ Եղեգնաձորից. գրիչը, նշելով «ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին», հենց այդ եկեղեցին է նկատի ունեցել (էջ 47)

Նկ. 12 Եղեգնաձոր գյուղում եղել է նաև ջրաղաց, որի քարը տեղում է (էջ 47):

Նկ. 13 Աղավ անապատ վանքի հիմնովին խոնարիված մնացորդները (էջ 49)

Նկ. 14 Եկեղեցին կառուցված է եղել սպիտակ քարով (էջ 50)

Նկ. 15 Խորանի ներսում հրաշքով պահպանվել է մի գեղեցիկ գմբեթի մանրակերտ (էջ 50)

Նկ. 16 Այս ու այնտեղ մնացել են եկեղեցու դեկորներ, որոնք հիացնում են իրենց բարձրարվեստ մշակմամբ (էջ 50)

Նկ 17 Վանքից մոտավորապես 400 մետր հյուսիս-արևելք կա ևս մեկ ընդարձակ հարթություն, որի վրա հստակ երևում են բնակելի տների հետքեր: Հնարավոր է, որ այն Աղեավ բնակավայրն է եղել (էջ 50):

Նկ. 18 Ռինդի վիմափորը (էջ 51)

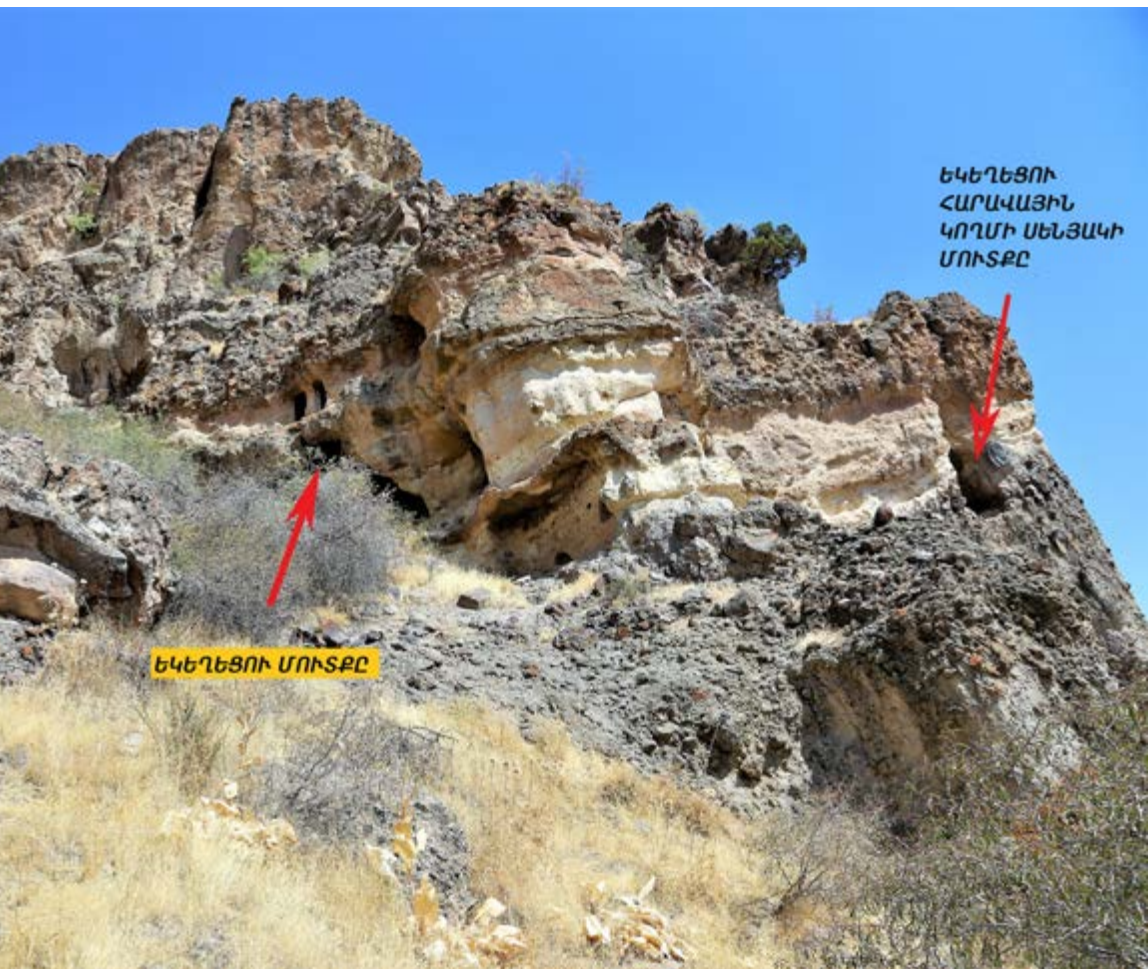
Նկ. 19 Եկեղեցու հատակագիծը՝ կլոր է, որի տրամագիծը կազմում է մոտավորապես ութ մետր, բարձրությունը՝ տասն մետր (էջ 51)

Նկ. 20 Դուռը եղել է արևմուտքում, որի վրա եղել է մեկ ոչ մեծ լուսամուտ, իսկ այդ լուսամուտի վեկում երկու մեծ լուսամուտներ են փորված (էջ 52)

Նկ. 21 Ուշագրավ է եկեղեցու խորանի մասի դեկորատիվ բնույթ ունեցող սյուների ու խոյակների քանդակազարդումը (էջ 52)

Նկ. 22 Եկեղեցու ժայռազանգվածի հարավային կողմում
կա մեկ սենյակ... (էջ 52)

Նկ. 23 Գնդեվազի Ս. Աստվածածին եկեղեցու որմնանկար (էջ 53)

Նկ. 24 Գնդեվազի Ս. Աստվածածին եկեղեցու որմնանկար (էջ 53)

Նկ. 25 Գնդեվազի Ս. Աստվածածին եկեղեցու որմնանկար (էջ 53)

Նկ. 26 Գնդեվազի Ս. Աստվածածին եկեղեցու որմնանկար (էջ 53)

Նկ. 27 Ղուկաս ավետարանիչ, Աղավ անապատում գրված ձեռագրից,
1292 թ. (Մատենադարան, ձեռ. 6292), (էջ 48):

Նկ. 28 Հովհաննես ավետարանիչ, Աղավ անապատում գրված ձեռագրից, 1292 թ. (Մատենադարան, ձեռ. 6292), (էջ 48):

Նկ. 29 Անվանաթերթ Վերին Նորավանքում գրված ձեռագրից, 1333 թ.
(Մատենադարան, ձեռ. 5651), (էջ 21):

Նկ. 30 Անվանաթերթ Վերին Նորավանքում գրված ձեռագրից, 1333 թ.
(Մատենադարան, ձեռ. 5651), (էջ 21):

Նկ. 31 Խոտակերաց կամ Քարկոփի վանք (էջ 56):

Նկ. 32 Նորավանք (Ամաղուի) (էջ 57):

Նկ. 33 Յաղաց քարի վանքը (Էջ 62)

Նկ. 34 Յաղաց քարի վանքը, Ս. Կարապետ (էջ 62)

Նկ. 35 Հերմոնի վանքը (էջ 65)

Նկ. 36 Արատեսի վանքը (էջ 67)

Նկ. 37 Թանախատի վանքը (էջ 68)

Նկ. 38 Գեդեվանք (էջ 70):

Նկ. 39 Գեդեվանքի որմնանկարի
ընդօրինակությունը
(Հայաստանի ազգային
պատկերասրահ), (էջ 71):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Բ

ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ՕԺԱՆԴԱԿ ՆՅՈՒԹԵՐ

- 1 -

Ղարամուրափում²¹⁶ գրիչներ Դավիթ Գեղամեցու և Հովասափ երեցի կողմից 1610 թվականին ընդօրինակված մի Հայսմալուրքի²¹⁷ հիշատակարանը թույլ է տալիս պատկերացում կազմելու տվյալ շրջանում Արևելյան Հայաստանում ստեղծված իրավիճակի մասին, երբ բռնագաղթի հետևանքով մարդաթափ արվեց նաև Վայոց ձորի գավառը և ամայացան տեղի հնամյա վանքերը:

«...Գրեցաւ ձեռեամբ մեղաւոր և տխմար գրչի **Դավիթ** սուտանուն եպիսկոպոսի և անարժան **Յովասափ** երիցոյ, ի թուականիս Հայոց **ՌԾ և Թ (1610)**, ի երկիրն **Զականայ**, ի գեղն **Ղարամուրատոյ**...ի թագավորութեանն շահ **Ապասին**...

...Մէջ իրեանցն հնարք իմացան,
Աւերել զաշխարհս լըման
Ասաց տանել զամենեսեան,
Մինչ ի երկիրն **Պարսկաստան**:
Հայոց որ հանել սկսան,
Անդ հայրք որդիքն ուրացան,
Ծերքն և տկարքն ոչ նայեցան,
Փութով տարան զամենեսեան:
Գնացեալ հասին գետն **Երասխան**,
Հանդեպ գաւառին **Գողթան**,
Եւ գութ թագաւորին եկան,
Թէ ամար ազգն եկեալ հասան:
Յայնժամ սոքա ահէ նոցին,

²¹⁶ Հայտնի է Ղարամուրադի անապատ, Խամշի վանք, Հարանց անապատ և այլ անուններով: Գտնվում է Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի Փառիսոս գավառում, հետագայի Գանձակի գավառի Ղարամուրադ գյուղից հյուսիս՝ ձորահովտում: Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 635:

²¹⁷ Գիրք Սրբերի վարքի և վկայաբանության համառոտ նկարագրությամբ: Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, Վենետիկ, 1837, էջ 320:

Փութացուցին զամենեսին,
Շտապով ամենն ջուրն լցին,
Բազումս ջրասուզ արարին:
Երբ ամար ազգն չհասան,
Ամաթալից յետս դարձան,
Շահն գնաց ի **Ասպահան**,
Տարեալ ընդ իւր Հայքս ամենայն:
Ողբամք երկիրս Արարատեան,
Գլխաւոր և գավառք ասեր դարձան,
Եկեղեցիք խաւարեցան,
Ժամատեղաց ծայնն հատան:
...Բոլոր երկիրս ամենայն,
Մինչ **Կաղզվան** և **Շիրակուան**,
Ձորն Եղեքաց և **Նաղէջվան**.
Չամենեսեան սուրկուն տարան:
...Հազար յիսուն և հինգ (1606) թըլիս,
Սաստկացաւ սով վերայ երկրիս:
Բազումք սովու մեռանէին,
Շատ ոք զորդիսն ծախէին,
Ոմանք մարդոյ միս ուտէին,
Եվ այլք դռնէ դուռ շրջէին:
Մարդակեր գազանքն շատացան,
Բազում տեղիս մարդիկ կերան,
Այսչափ չարիքս առ մեզ հասան,
Ոչ եղև դարձ ազգի մարդկան:
Երկու ամ բոլոր սով տեսանք,
Աւտար երկիր վըտարեցաք...»²¹⁸:

²¹⁸ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), կազմ. Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Խ. Ա. Երևան, 1974, էջ 365-368:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԻՔԱՅԷԼԻ ԱՍՈՐԻՈՅ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Յովհաննէս Օրբել,
Վայր՝ Վերին Նորավանք

Յանուն ամենակալին Աստուծոյ, ես տէր **Յովհաննէս**, յազգէ **Աւրպելեանց**, պռաւառթրանտէս Հայոց մեծաց և մետրապալիտ **Սիսակ[ան]** նահանգի, եկայք ի **Վերին Նորավանս**, առ վարդապետն **Դաւիթ** և **Արքայ**. խնդրեցին ի մէնջ ժողովուրդ ինքեանց ի սատար սուրբ ուխտիս, և մեր տուաք սոցա ժողովուրդ **զԱնկեղի**, **զԵղիան**, **զԵղիկանց Ձոր**, **զՎաղցան** ի սեպհական ժողովուրդ և թեմ, որ զամենայն հաս և զիրաւունք սոքա սոցա տացին:

Եւ սոքա կարգեցին ի տարին Գ. պատարագ, ի տանի ծննդեան: Եւ մի որ իշխեսցէ հանել զսոսայ ի սուրբ ուխտէս, ի մերոց կամ յաւտարաց: Եւ որ որ հակառակի կամ հանել ջանայ **ՅԺԸ. (318)** հայրապետացն նզոված եղիցի, մասն և բաժին զՅուդային և զխաչահանուացն առցէ և ինքն ելցէ ի շնորհացն աստուծոյ, ամէն: Գրեցավ ի թուականիս Հայոց **ՉԾԱ. (1302)**, առաջի սուրբ **Սիօնիս** և վարթայպետիս **Դաւթի**: Հաստատ է գիրս կամաւն Աստուծոյ²¹⁹:

ԱՒԵՏԱՐԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Գրիչ՝ Բենեդ
Վայր՝ Վերին Նորավանք

...Արդ, գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թվ. **ՉԿԱ. (1312)**, ձեռամբ սուտանուն կրանաւորի **Բենեդի**, ի գաւառիս **յԵղեգեաց**, ի վանս, որ **Վերին Նոր[ավ]անս**

²¹⁹ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 7, 8:

կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ **Սիոնիս** և **Մաւրս լուսոյ**, յառաջնորդութեան սուրբ րաբունապետիս **Դաւթի** և եղբարորդոյ իւր **Կարապետի**²²⁰:

- 4 -

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Գրիչ՝ **Սարգիս**
Վայր՝ **Եղեգեաց անապատ**

Շնորհիւ ամենակալին Աստուծոյ...աւարտեցաւ սուրբ աւետարանս ի յանապատ[իս Եղեգեաց], որ Քար կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և առ յոտս Յակոբ հրեշտակակրան ճգնաւորի, ձեռամբ Սարգիս անպիտան ծառայի, վասն զի գրեցի զլուսաւոր և զմաքրափայլ աւե||տարանս բժիշկ հոգոյ իմոյ...:

Ո՛վ մանկուք սուրբ եկեղեցոյ, աղաչեմ զձեզ, որք հանդիպիք աստ, յիշեք ի սուրբ յաղաթս ձեր զՄաթէոս բարի և հաւատարիմ, քաջ և ընտրեալ քահանայն, որ է փափագ և ջերմեռանդ նախանձաւոր շնորհացն աստուծոյ և յուսոյն կենաց, զոր տէր աստուած կատարեցէ զամենայն խնդրուածս իւր աստ և ի հանդերձելումն, քանզի նա հաճեցաւ յուժարութեամբ սրտի վասն ||| յուսոյ արքայութեանն և վասն սիրոյն Քրիստոսի՝ զաւետարանիս մագաղատս ինձ ողորմութիւն արար, և այն, որ առատն է յամենայնի՝ նմա պարգևեցէ զիւր յերկնից արքայութիւնն, և ծնուղացն իւրոց մասն և բաժին շնորհեցէ: Յիշեցէք և զհոգևոր հայրն իմ զՅակոբ անբիժ և արտասուալից աբեղայն, որ եղև մեզ մխիթարութիւն և հոգևոր ուրախութիւն յայսմ անապատիս, նաև զբազմերախտ տէրն իմ զԵրեմիա, մաքուր և սրբասնեալ աբեղայն: Յիշեցէք և զտէր Ստեփանոսն, որ զաւրինակն շնորհեաց, յիշեցէք և զհոգևոր եղբայրն իմ՝ զմիւս Յակոբն՝||| ճգնատեսակն և զկուսակրան աբեղայն: Յիշեցէք և զմանկունք անապատիս զՅոհաննէս հեզահոգի և ընտիր միայնեացն և զՄարտիրոս աշխատասէր և բազմաչարչար կրանաւորն, որ զմարմնաւոր պիտոյսն իմ և սպասաւորութիւնն անձանձրալի, անտրտունջ, անթերի կատարե-

²²⁰ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 90:

ցին: Յիշեցէք և զծնաւոյսն իմ՝ զհայրն իմ՝ Թադէոս, և զմայրն իմ Էլմա, և զեղբայրքն իմ Բախտիյար, Մարտիրոս, Գրիգոր, Դովլաթիյար, Գուլիյար, Արդութա, Բիրթէլ, և զամենայն արեան մերձաւորքն իմ՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն:

Դարձեալ, աղաչեմ և առ յոտս ձեր անկեալ մաղթեմ, յիշեցէք միով տէր-ողորմայիւ զիս, որ յետինս և անարգս եմ ամենեցուն՝ զՍարգիս անարիեստ զծոյս...:

Թվ. ՊՁԱ. (1432)²²¹:

- 5 -

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Գրիչ՝ **Մաթէոս**
Վայր՝ **Եղեգեաց երկիր, Եղուծոր**

ա

...Կամաւ բարերարին աստուծոյ և ողորմութեամբ նորին կատարեցաւ համազար տառս աստուածային սուրբ ծաղկազարդ Աւետարանս ձեռամբ մեղապարտ և անպիտան գրչի **Մաթէոս** կոչեցեալ քահանայի, ի յերկիրս **Եղեգեց**, ի գեղս **Եղուծոր**, ընդ հովանեաւ սուրբ **Աստուածածնին**, ի թվականութիւնս Հայոց ՋԹ. (1460), ի հայրապետութիւն տեառն **Գրիգորի**, ի խանութիւն **Ջհանշին**:

Ո՛ր, դասք լուսերամից և առաջնորդք բանաւոր հաւատի, աղերսաւք աղաչեմ զձեզ, յիշեսցիք ի մաքրափայլ և ի մեղսաքաւիչ աղալթս ձեր զգրողս սուրբ Աւետարանիս՝ զ**Մաթէոս Շրվանեցիս**, և զհայրն իմ զ**Մարգարէ** քահանայ, և զմայրն իմ **Ազիզն**, և յիշողքդ յիշեալ լիցիք ի Քրիստոս Աստուած, ամէն:

Որք աստուածային սիրոյ փափագողք եղեն, նոյնպէս ի սէր սուրբ հոգոյն բորբոքեալ ցանկանան ի տուէ և ի գիշերի, որ և ցանկացող եղև այս սուրբ Աւետարանիս երջանիկ և պատուական քահանայ տէր **Ջաքարայ**, և ետ ||

²²¹ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 422, 423:

գրեալ զսայ բազում փափա[գա]նաւք ի հալալ ընչից իւրոց յիշատակ իւր և ծ-
նաւոյց իւրոց, զի աստուած վայելել տացէ, ամէն:

Բ

Ծաղկող՝ **Յակոբ**

...Ընդ նմին և զիս՝ զսակաւ աշխատողս զ**Յակոբս**, որ անուամբ[բ]ս միայն
եմ աբեղա և ոչ գործով, զոր ըստ կարի իմում նկարեցի և կազմեցի յիշեցեք ի
մաքրալիայլ և ի մեղսաքաւիչ յաղալթս ձեր...²²²:

- 6 -

ՄԱՇՏՈՑ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Գրիչ՝ **Ոհաննէս**
Վայր՝ **Վերի-Նորավանք**

... Քանզի եղև այսմ ժամանակի հարկապահանջութիւն ի տաճկաց. քան-
զի եկն **Ուզուն-Հասան** և էսպան **զՋհանշեն՝** որդին **Ղարա-Ուսուֆին** և զոր-
դիքն իւր, և նստավ ի թախտն նորա, և եղև թասուպութիւն յոյժ և հալածումն
քրիստոնէից. և խափանեցին զինչումն զանգակին, և քրիստոնեայք նշանավ
շրջէին...: Արդ, գրեցավ Մաշտոցս թուականիս Հայոց **ՋԺԹ. (1470)**, ի վանքս
որ կոչի **Վերի-Նորավանս** ||| (Յիշեցեք) զգծող **Յոհաննէսս** ի յաշխարհի և
քահանայս ներելի...: Գրեցավ ի վանքս որ **Մեղուս** կոչի, ընդ հովանեաւ լու-
սոյ մայր սուրբ Աստուածածնիս, առաջնորդութեամբ տեառն **Արիստակէսի**,
և ի թուականիս **ՋԺԹ.(1470)**²²³:

- 7 -

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Գրիչ՝ **Մաթէոս**
Վայր՝ **Մեղուանց վանք**

²²² ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 134, 135:

²²³ Նույն տեղում, էջ 299:

... Զոր և տեսեալ զսորայսն անճառ փրկագործութեան խորհուրդ բարեմիտ և սրբահաւատ կինս այս **Անթառան**, դուստր **Թաղէոս** քահանային, ոչ ունելով մարմնաւոր զաւակ ի վերայ երկրի, այլ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ...հոգոյ իւրոյ, և բարի ծնաւագն իւր՝ հաւր **Թաղէոս** քահանային և մաւրն իւր **Խիկարին**, և եղբաւրն իւր **Սահակ** սարկաւագին, և հանիկին **Խոնդարին**, և որդոյ նորին **Յոհանիսին**, և կենակցին իւրոյ **Հովադեղին**...

Եւ արդ, ես՝...**Մաթէոս** մեղուցեալ գրիչս...գծագրեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով ի յաստուածաբնակ վանս, որ կոչի **Մեղուանց վանք**, ընդ հովանեաւ հրաշափառ Կաթողիկէիս, որ հանուն լուսոյ մաւրս սուրբ Աստուածածնիս, և [ամենա]գով սուրբ Յարութեանս, և վարդապետաց գերեզմանացս, և ամենայն սրբոցս, որ աստ հաւաքեալ կան. ի հայրապետութեան տեառն տէր **Ռատակիսի՝** ի յաթոռ սուրբ Էջմիածնի, ի թուականութեանս Հայոց **ՋԻ.(1471):**

Եւ արդ, յերես անկեալ աղաչեմ զսրբութիւնդ ձեր հարք և եղբարք յիշել և զիմ զանաթանութիւնս...և զուսուցչին մեր զտէր **Յոհանէս** ամենայն սրբութեանց վարպետ...:

Աստուած վայել տացէ զսուրբ Աւետարանս **Թաղէոս** քահանային, որ է թուխ երէց, և որդոյ նորին **Սահակ** սարկաւագին, և միւս զաւակին **Դաւթին**, և Քրիստոսի փառք²²⁴:

- 8 -

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Գրիչ՝ **Պաւղոս**

Վայր՝ **Վայոց-ձոր, Վերի Նորավանք**

Ի թվականիս Հայոց ՋԻԵ.(1476) և նաւասարդի ամսոյն ԺԹ.(19) եղ[և զրա]ւ սորա, ի ղանութեան Հասան-պեկին և ի հայրապետութեան տեառն տէր Սարգսի, որ այսմ ամսոյ եղև աքսորեալ ի հասդմանէ չարին, զոր յուսամք յաս-

²²⁴ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 317, 318:

տուած, զի վերըստին դարձցի ի յաթոռն իւր: Եւ գրեցաւ սուրբ աւետաբերս ձեռամբ ...որ Պաւղոս վերկոչիմ սոսք անուամբս և ոչ գործովս վարդապետ:

Արդ, եղև գրչագրութիւն [սոր]այ ի գաւառիս Վա[րդ-ձ]որոյ, որ է Եղեգեաց, սուրբ և ի հռչակաւոր մենաստանիս Վերի-[-Ն]որավանս կոչեցեալ... որ ճշմարիտ հար և [ն]ման է վերին Երուսաղէմի, ընդ հովանեաւ սուրբ Սիովնի, որ մայր ամենայն եկեղեցեաց, և լուսոյ մօր սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Նշանացս բազմահոյլ և բազմաժողով, և սուրբ վարդապետաց նահատակաց Դաւիթ և Առաքեալ, և այլ բազում սրբոց նշխարացս, որ աստ կան հաւաքեալ: Առ ոտս քաջ և արի լաբունապետիս Դաւիթ վերակոչելոյ՝ խիստ ճգնագգեստ և առաքինի Ճ. (100)-ամեա ճգնելով, և ուսուչին իմոյ և հոգևոր զիս անարժանս վերստին ծնաւորի Սարգիս արի և քաջ լաբունապետին, նայ և առաջնորդի սուրբ ուխտիս, որ բազում հոգաբարձութեամբ խնամող է վանիցս՝ Շատիկ միայնակեցի, որ եթող զտէր աշխարհիս և հետևի զհետ Քրիստոսի:

Աղաչեմ զհանդիպող սուրբ Աւետարանիս յիշեցեք ի սուրբ աղաւթս ձեր զիս զանարժանս, և զհամշիրաք եղբարքս իմ՝ խիստ ճգնագգեաց և ազգի առաքինութեամբ զարդարեալ՝ զտէր Դաւիթ և զտէր Անանիէ, որ խիստ հոգեբարձութեամբ խնամածու և ցաւակից են տառապելոցս, և զայլ միեղէն հարքս ու եղբարքս՝ զտէր Զեկիէլ և զտէր Սարգիս՝ ծերացեալ ալեաւք և իմաստութեամբ, ...զհամշիրաք եղբայրքն իմ զտէր Կարապետ և զտէր Յովանէս դեռաբուսիկ և նորընծա, և այլ դասք սրբազան միայնակեցեաց և աղաւթից հետևողաց՝ Մուրատ, որ Մկրտիչ կոչի, և Ամիր-Ազիզ, և Յովանէս, որ բազում աշխատութեամբ կու սպասաւորէ, և ընդ նոս[ի]ն] զԳրիգոր ծերունին, և զԱմիրպէլ ||| զՍերովբն...²²⁵:

- 9 -

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Գրիչ՝ **Աստուածատուր**
Վայր՝ **Եղեգեաց անապատ**

²²⁵ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 398-399:

...Շնորհիւ աստուծոյ և ողորմութեամբ նորին և գործակցութեամբ սուրբ հոգոյն յանգ եղեալ աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յանապատիս **Եղեգեաց** ձեռամբ **Աստուածատուր** անպիտան ծառայի, ի թվ. **ՋԽԵ. (1496)**, հայրապետութեան տեառն **Սարգսի**, և եպիսկոպոսին մեր տէր **Եղիշային**: Արդ, ցանկացող եղեալ այս սուրբ Աւետարանիս բարեմիտ և հեզահոգի քահանայն **Մաթէոս**, և ետ գրել զսայ ի հալալ ընչից իւրոց գլուսաւոր և զմաքրափայլ Աւետարանս, բժիշկ հոգւոյ իւրոյ, կցորդ, յոյս և ապաւն առ Քրիստոս, և ճարճանապարհին վերջին, և բանալի դրանն արքայութեանն, և գանձ յերկինս անկողոպտելի, և ապաւն առ Քրիստոս, միջնորդ և բարե[[խաւս] իւրն, և իւր ծնաւդացն՝ հաւրն **Մկրտչին** և մաւրն **Բաղտատին**, և որդոցըն **Վարդանէս, Ոսկան, Գրիգորին, Ներսէսին**, և կենակցին **Խոնտին**, հարսին **Սերովին**, և ամենայն ազգականաց՝ կենդանեաց և մեռելոց, ամէն: Եղբաւրն **Արհիպարին**, **Սատաթիարին**, և դըստերացն **Ջատի – Սաւղթանին, Նարկիզին, և Գուլումին**, և **Թուրանգին**, և **Խուտի** աղին, և կենակցին **Մըսրիսաթունին**, և իւր խնամին **Սափարշին**, ևս **Դիլումին, Աթանեսին**, և ամենայն ազգականացն...

- 10 -

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Գրիչ՝ **Աստուածատուր**
Վայր՝ **Եղեգեաց վանք**

Գրեցաւ ի յանապատիս **Եղեգեաց**, ընդ հովանեաւ սուրբ ամենափրկչի տաճարի, ձեռամբ **Աստուածատուր** անպիտան ծառայի, ի թվին **ՋԽԵ. (1498)**...կինն **Մամէն**...յիշատակ...հաւրն **Ղուպաթին**, և մաւրն **Գուլիհանին**, և եղբօրն **Մամին Քեղպաթին, Ելէքսիանոսին, զՀապէլն, Ղազէն, Մարգարէ, զքոյրսն Սելվիկն և Մարիամն**, զայրն և **Ֆարամազն**, և զորդիսն՝ **Ազիր, Վարդանէս, և Վարդան, և Զուլալն, Զուլում, զԳարիանայ**, և զհոգևոր որ-

դին Մամին Ստեփանոս, զՀէկազն, Բաբէն, Ղուկասն, Նուկարն, Դանիէլ,
Միրզէն, Ոսկան, և հարսներն Եղիսաբէթն, զԱլախաթունն...²²⁶

- 11 -

ՄԱՇՏՈՅ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Գրիչ՝ **Յոհանէս**
Վայր՝ **Շատիկի վանք**

ա

Ո՛վ սրբազան քահանայք և կարդացողք, յիշեցէք **Յոհանէս** սուտանուն
աբեղա՝ զանպիտան գծողս, որ ոչ աստուծոյ եմ պիտոյ և ոչ մարդոյ, նայ և
զծնաւոն իմ՝ զհայրն իմ **Էլբէկ**, և զմայրն իմ **Մարգարիտն**, և զեղբարսն իմ...

բ

||| զ**Մէլիքսէթ** աբեղեն, և զ**Դէտայ** տնտեսն, և առհասարակ միաբանքսն:
Տէր աստուած անսասան և հաստատուն պահեսցէ միաբանք վանիցս մինչև
իւրեանց մահուանն, և նմայ փառք յավիտեանս, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք զ**Գրիգոր** եպիսկոպոսն, որ է **Շատիկի վանքի** առաջ-
նորդ, բազում հարկիս արար, որ գիրս գրի. ի մի բերան աստուած ողորմի
ասէք, ամեն:

գ

Յիշեցեք **Մանուէլ** աբեղեն, որ էր մալազ. եբեր շատ նուշ ու խնձոր:

դ

Յիշեցէք զ**Գրիգոր** եպիսկոպոսն, որ հայրական գթով և մայրական խնա-
մով հարկիս արար:

²²⁶ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 264:

Յիշեցեք զ**Դադոսն**, որ երեկ՝ մեզ բալ եբեր՝ կերանք²²⁷:

- 12 -

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՑ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Հետ. ստացող՝ **Յովհաննէս Շողոթեցի**
Վայր՝ **Շողոթ**

Արդ՝ ես նուաստ և անպիտան սպասաւոր բանի **Յովհաննէս** անուամբ ևեթ կոչեցեալ ռաբունի, բայց գործով յոռի, ի գեղաքաղաքն **Շողոթու**, որդի տէր **Վարդան** քահանայի, ի թվին **ՌՃԳ (1654)** ամին ի դառնալն մեր ի սբ. **Երուսաղէմայ**, հանդիպեցաք ի **Խարբերդ** քաղաք կոչեցեալ: Եւ անդ տեսաք զծերունի վարդապետն **Խարբերդեցի Արիստակէս**, մականուն **Ղարփուզ** կոչեցեալ: Եւ ստացայ ի նմանէ **Գ (3)** գիրք՝ ի հալալ արդեանց իմոց **Գ (3)** թումանի, որ է **ԾԱ (51)** ռեալ դռուշ. մեկն այս, մեկն Մեկնիչք **Դ (4)** գրոց, որ ընդ սմին յԱստուածածնի անապատս եմ եղեալ, յիշատակ հոգոյ իմոյ. և միւս գիրքն Արարածոց մեկնիչ, մեկնեալ ի մեծ վարդապետէն **Վարդանայ**, զոր ետու հոգոյս յիշատակ ի դուռն սբ.անապատիս **Շատիկայ**, որ եմք բնակեալ ի սմա շնորհօքն Քրիստոսի: Եւ եդի զսա ընծայ ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս անապատիս **Շողոթու** անջնջելի յիշատակ, ի վայելումն մանկաց Սիոնի: Եթէ ոք յիմոց կամ յօտարաց, ի կարգաւորաց կամ յաշխարհականաց հանել ջանասցէ զսա ի դրանէ սբ. անապատէս՝ մասն և բաժին ի Կայենէ և ի Յուդայէ առցէ, **յԳՃ և ի ԺԸ (318)** հայրապետացն ||| նզովեալ և անիծեալ եղիցի և մեր մեղացն պարտական եղիցի. ամեն:

Դարձեալ եթե ոք զայս յիշատակարանի թուղթս կտրեսցէ և նա ևս յարքայութենէն քրիստոսի զրկեսցի...:

²²⁷ ԺԵ դարի հիշատակարաններ. մասն Բ, էջ 522:

Դարձեալ աղաչեմ զձեզ, յիշեսցիք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զհայրն իմ՝ զտէր **Վարդան** քահանայն, շինօղ և պատճառ սբ. անապատիս, և զմայրն իմ՝ **զՇնհաւորն**, զպապն իմ՝ **Սօլթանպէկն**, և զմամն իմ՝ **Մեհրիպանն**, զհօրաքոյրսն իմ՝ զկուսակրօն **Մարիամն** բազմաշխատ և մայրապետ սբ. անապատիս, և զ**եղիսաբերն**, նաև զքորսն իմ՝ զկուսակրօն **Յուդիտայն** մայրապետ անապատիս, և զ**Գուլըստանն**, նաև զեղբայրն իմ՝ զ**Հայկազն**,զկուսակրօն **զԵսթերն և զՄարիամն**, յիշեցէք...²²⁸:

- 13 -

Ղևոնդ Ալիշանը բերում է Դավթին ուղղված մի գովեստ-նամակ՝ գրված չափածո ձևով (հատված).

... Ի խորս իջեր անհասական
Վասըն գանձուն անյայտնական,
Ի վեր բերող անսայթական,
Խրթնեացն յայտնող և վիպասան:
Թուով զակունս երկոտասան
Եւ զմարգարիտս անհասական
Ամբարեալ ես ի շտեմարան,
Ո՛վ գերահրաշ վաճառական.
Ներանձնական վերնոյն կայան
Ներհուն իմաստից կրթական,
Ո՛վ ներամիտ հոմերական
Եւ ներշրջանակ անհասական...
Այգ առաւօտ արեգական,
Վըճիտ լուսովն արփիական,
Մերժիչ խաւարի ես մըթութեան,
Եվ լուսատու ազգի մարդկան.
Սուրբ և մաքուր հայր սրբազան,
Պարծանք բարուց ըտտորական,

²²⁸ Ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 596:

Յեզեր անհաս ու անյաղթական
Անհուն բանից քերթողական:...
Արի և քաջ հայր պատուական
Պուտիկոս աստուածաբան.
Տէր վարդապետ այր հրաշագան,
Պատմող բանին անհունական:...
Յամենագոյով սուրբ մենարան
Որ Գլաձոր կոչի անուամբ,
Անդ՝ ուր կայ գանձ անապական
Կարապետին սուրբ գերեզման»:²²⁹

- 14 -

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԳԱՎԹԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՊԱՏԻ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՄԱՍՈՒՄ, ՆԵՐՔՈՒՍՏ

ՅԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ. ԵՍ ՍԱՐԿԱԽԱԳ ԵՐԵՅ, ՈՐԴԻ ՄԿՐՏՅՈՒՆ, ԵԿԻ
Ի ՆՈՐԱՎԱՆՍ] ...Ս(ՈՒՐ)Բ. ՆՇԱՆԻՍ ԱՌԼԱՋԻ, ԻՄ ՍՐՏԻ ՅԱԻԺԱ-
ՐՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ ԶԻՄ ԳՆԱԾ ՀԱՅՐԵՅԻՔՆ Զ... ԶԽԱԶ... ՐԴԵՆՅ ԻԳԻՆ ՈՒ
ԶԻՄ ՀՈՎԱՏՈՒՆ ԻԻՐ ՍԱՀՄԱՆՈՎՆ ՈՒ :Դ: ԽՈՅՏԱՔՏՈՒՆ ՈՒ :Դ:
ՍԵՆԵԱԿՆ] ՅԵՂԵԳՆԼԱՁՈՐ ԻՄ ԳՆԱԾ՝ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ՏՎԻ, ՈՐ Ի ՏԱՐԻՆ
ԻՆՁ... ԱԻՐ ԺԱՄ ՏԱՆ: ԱՅՍ ՏՈՒՐՔՍ ՈՉ ՅԻՄ ՀԱԻՐ ՀԱՅՐԵՆԵՅՆ ԵԻ ՈՉ
ԻՄ ԱՂԲԱՐՅՆ. ԻՄ ԴՐԱՄԱԳԻՆ Է ԱՆԴԱՐՁ. ՈՐ ԽԱՓԱՆԷ] ԱՆԷԾՍ ԱՌՅԷ:
Թ(Ի)Վ. :ՉԻ: (1271)²³⁰:

²²⁹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 153:

²³⁰ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 218, 220:

ԾԱՏՈՒՐԻ ԿԱՄՈՒՐՁԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ի թողի՛ն ՀԱՅՈՑ:Ո՛: ԱՄԻՆ,,:Ճ: ԵԻ:ԺԵ: ԱԻԵԼԻ, ՇՆՈՐՀՕՔ ԱՄԵՆԱԶՕ-
ՐԻՆ, ԱԻԱՐՏ ԵՂԵՎ ԱՅՍ ՇԻՆՈՒԱԾԻՆ. ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՍԱՐ-
ԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՇԱՏԻՆՈՒ ԱՆԱՊԱՏԻՆ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ
ՁԵՌՆՏՎՈՒԹԵԱՄԲ :Դ: ՄԻԱԲԱՆԻՍ ԵՒ ԲԱԶՈՒՄ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ՇԻ-
ՆԵՑԱՔ ԶԿԱՄՈՒՐՁՍ. ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈԲԱՅ,
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՍԻՑ ՇԱՀ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ²³¹:

ԽՈՏԱԿԵՐԱՅ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻ ՊԱՀԱՐԱՆԻ ՎՐԱՅԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԿԱՄԱԻ ԿԱՐՈՂԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ. ԵՍ ԷԱԶԼԻ ՈՐԴԻ ՀԱՍԱՆԱ, ՈՐԴՈ
ՊՈՒՇԱՅ, ՈՐԴՈ ՄԵԾԻՆ ՎԱՍԱԿԱ, ՅԱԶԳԷԼ ՀԱՂԲԱԿԱՆՅ, ՏԻՐԵՑԻ ՀԱՅ-
ՐԵՆԻ ԵՐԿՐԼԻՍ ԻՄՈ ՇԱՊՈՒԱՆԵԱՅ ԵՒ ԱՅԼ ՅՈԼԼՈՎ ԳԱԽԱՌԱՅ. ԶԱԻՐԱ-
ԻԻԳՆ ԵՒ ՕԳՆԱԿԱՆ ՈՒՆԵՆԱԼՈՎ ԶՔ(ՐԻՍՏՈ)Ս ԵՒ ԶՍ(ՈՒՐ)Բ ՆՇԱՆՍԼ
ԽՈՏԱԿԵՐԱՅ, ՈՐՈՎ ԵՒ ՆԱԽՆԻՔՆ ԻՄԼ ԶՕՐԱՅԱՆ. ԵՏՈՒ ԿԱԶՄԵԼ ՊԱ-
ՀԱՐԱՆԼ ՍՄԻՆ ԱՆՋԻՆՋ ՅԻՇԱՏԱԿ: ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՍՄԱ ԶԻՍ ԵՒ
ԶՇՆՈՂԱՆ ԻՄ ԶԱՄԻՐ ՀԱՍԱՆ ԵՒ ԶԹԱՃԵՐՆ ԵՒ ԶՀԱԻՐԵՂԲԱՅՐՆ ԻՄ
ԶՊԱՊԱՔ ՅԱՂԱԽԹՍ ՅԻՇԵԼՅԷՔ, ԱՅԼ ԵՒ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱԽԼՆԻՍՆ ՄԵՐ
ԵՒ ԶԱԶԳԱՏՈՀՄ.²³²

*Խոտրակերաց՝ Քարկոսի անվանված վանքի վերակառուցումից հետո ար-
դեն հանգուցյալ Աշոտ մեծ իշխանի և նրա այրի տիկին Շուշանի հիշատակը*

²³¹ Այս շինարարական արձանագրությունը գրված է եղել արևմտյան ծայրի հյուսիսային երեսին, մի մեծ քարի վրա: Այժմ այս կամուրջից չնչին հեռքեր են միայն մնացել: Այն գտնվել է Շատին գյուղից մոտ 3,5 կմ հարավ, Խորիրդային իշխանության տարիներին կառուցված հիդրոէլեկտրակայանի մոտ, Եղեգիս գետի վրա: Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, էջ 156, 163:

²³² Դիվան հայ վիմագրության, էջ 208:

հավերժացնելու համար նորակառույց եկեղեցու պատին գրված արձանագրության կրկնօրինակն ըստ Սրբեվանոս Օրբելյանի:

«Նախ և առաջ իսկ լեալ էր վանքն Խոտակերաց. եւ վասն զի աւերեալ էր կրօնաւորանոց ուխտս եւ քաւարանս որ ի սմա ի վաղնջուց հետէ իսկ. ապա տէրն իմ երանելին Աշոտ աշխատութեամբ շինեալ էր զսուրբ եկեղեցին՝ միանգամայն իսկ նորոգապէս զարդարեալ զամենայն շինուածսն կրօնաւորական դասիւք: Իսկ եւ իսկ եղև Տեառն իմոյ Աշոտի ելանել ի մարմնոյ ասի փոխելով առ հարսն իւր. սահմանեցին որդեակքն մեր զգեօղս Արաստամուխ ի սուրբ ուխտս սահմանօքն իւրեանց (զոր) հարքն կերեալ էին, վասն երանելի իշխանին Աշոտի և ինձ Շուշանայ՝ Սինեաց տիկնոջ, հոգեաց արձան եւ յիշատակ մեզ եւ յարևատութիւն որդեկաց մերոց: Եվ եղև զի հիմնաշարժ լինելով աւերեցան եկեղեցիքս. եւ իմ տեառն իմոյ Աշոտի կենաց հաղորդ կամելով լինել, (առ ի) նորոգել զյիշատակ նորա փոխելոյն առ Քրիստոս, նոր շինեցի զսուրբ եկեղեցիս կրօնաւորանոց շինուածովք յանուն սրբուհոյ եւ միշտ կուսին Մարիամու Աստուածածինն. եւ վասն փրկութեան երանելի տեառն իմոյ Աշոտի՝ Սինեաց իշխանի, եւ իմոյ մեղուցեալ ոգւոյ եւ որդւոց մերոց Սմբատայ եւ այլոցն երկարաձիգ կենաց եւ յաջողման իբրեւ զնոյն գիւղն Արաստամուխ»²³³ ամենայն սահմանօքն նորա զոր կերեալ էին մինչև ցայսօր ժամանակի, ի ձեռս վանացս առաջնորդիս հաստատեցի անխախտ պայմանաւ ի սուրբ Աստուածածինս, ի վանս Խոտակերաց մինչև յաւիտեանս ժամանակաց՝ կամակցութեամբ որդեկաց իմոց:

²³³ Արաստամուխ գյուղը գտնվել է Քարկովի վանքին մոտ՝ ներկայիս Խաչիկ գյուղի շրջակայքում, որտեղ կան մի քանի հին գյուղատեղերի հետքեր: Սրանցից մեկը գտնվում է Խաչիկ գյուղի և Քարկովի վանքի միջև: Այստեղ կան գերեզմանոց և խաչքար, ինչպես նաև հին ծիթափանքի մնացորդներ, որի քարի վրա եղել է հետևյալ արձանագրությունը. «Կուկեցի Ուստա Յոհաննէս նկարաքար. ես Սամսոն որդի Յոհաննէսի տէր Սամուելի»: Քարկովի վանքին մոտ նույնպես կան մի այլ գյուղատեղի մնացորդներ, որոնց տեղացիները «Ղարղա բազար» են կոչում: Այստեղ ևս կան տապանաքարեր և մի 1281թ. արձանագրված խաչքար՝ Սարգիս կրոնավորի հիշատակագրությամբ: Խաչիկից դեպի Ամաղու տանող ճանապարհի ձախ կողմում, ձորի մեջ, գտնվում է «Առնետ» կոչվող գյուղատեղին, որի եզրին մնացել է Խաչիկ կրոնավորի կանգնեցրած խաչքարը՝ թվագրված 1281 թ.: Այժմ դժվար է ասել, թե նշված հին գյուղատեղերից որն է համապատասխանում Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած Արաստամուխ գյուղին: Սակայն փաստ է, որ այդ գյուղը սրանցից մեկն է: Տե՛ս նաև Դիվան հայ վիմագրության, պ. III, էջ 206-208: Քաջբերունին նույնացնում է Առնետ կոչվող հին գյուղատեղի հետ: Տե՛ս Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողությունք, Արարատ, ԺԱ, Վաղարշապատ, 1889, էջ 597:

Եւ զայս պայման հաստատեցի ի սուրբ կրօնաւորանոցի աստ, ի հինգ եկեղեցիսդ այդ զոր ես շինեցի. մին եկեղեցիդ որ է Աստուածածինդ՝ տեառն իմոյ Աշոտի և յիմ անուն լիցի, ի տարին երեք քառասունք կատարեն մեղուցեալ հոգւոց մերոց, թերևս գտցուք ողորմութիւն յահեղ ատենին Քրիստոսի. այլ եւս չորս եկեղեցիքդ լիցին որդեկաց մերոց յարնշատութիւն եւ հոգեացն փրկութիւն եւ ի պէտս վանացս: Արդ մի՛ ոք իշխեսցէ այսմ անսուտ վճռիս եւ պայմանիս ընդդիմակաց լինել եւ խափանող. ապա թէ ոչ՝ այնպիսին Յուդայի մատնչին մասնակից լիցի. և մեղաց մերոց համարս տացէ յաւուր ահեղ ատենին Քրիստոսի»: «Եւ մեք Տէր Յովհաննէս՝ հայոց կաթողիկոս, մերովք եպիսկոպոսք և կղերիկոսք, և Տէր Յովհաննէս՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, վկայ եմք այսմ գրոյ եւ վճռի: Գրեցաւ յիշատակ կտակիս այս յ359 թուականիս (910թ. Տ. Մ.) Հայոց ի կամս ամենակալին Աստուծոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն»²³⁴:

- 18 -

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՅԱԾ
ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

- 1603 թ. – Պարսից Շահ Աբաս I-ը վերսկսում է պատերազմը Օսմանյան Թուրքիայի հետ, մտնում է Հայաստան և հյուրընկալվում Ջուղայում:
- 1604 թ. – Շահ Աբասն Արևելյան Հայաստանի բնակչությանը փոխում է Իրան՝ գլխավորապես մայրաքաղաք Սպահանի շրջակայքը:
- 1604 – 1605 թթ.- Հիմնադրվում է Նոր Ջուղան՝ մայրաքաղաք Սպահանի մոտ: Հիմնադրել են Ջուղա քաղաքից բռնագաղթածները²³⁵:
- 1605 – 1625 թթ.- Ամիր Գունա խանի իշխանությունը Արարատյան երկրում:

²³⁴ Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն, հ. Ա, էջ 280-284:

²³⁵ Տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 426:

- 1606 – 1620 թթ.- Մեխլուի գլխավորությամբ աղանդավորական-գյուղացիական շարժումը:
- 1612 թ. – Հաշտության պայմանագիր Թուրքիայի և Իրանի միջև:
- 1615 թ. – Հիմնադրվում է Սյունյաց Մեծ անապատի կամ Հարանց Անապատի բարձրագույն դպրոցը:
- 1616 թ. – Թուրքերը նոր հարձակում են սկսում Երևանի վրա:
- 1618 թ. – Ատրպատականի ուղղությամբ արշավանք է սկսում Խալիլ փաշան:
- 1622 թ. – Հիմնադրվում է Լիմ անապատի դպրոցը:
- 1625 – 1635 թթ. Արարատյան երկրում իշխում է Թահմազկուլի խանը:
- 1632 թ. – Թուրքական զորքերը ասպատակում, ավերում են Շիրակի դաշտը, Ապարանի, Կարբու և Կոտայքի գավառները:
- 1635 թ. – Սուլթան Մուրադը 400 հազարանոց բանակով պաշարում է Երևանի բերդը և 7 օր անց՝ գրավում:
- 1636 թ. մարտի 26 – Կըզըլբաշները վերագրավում են Երևանի բերդը:
- 1637 թ. – Սկսում է գործել Էջմիածնի բարձրագույն դպրոցը:
- 1639 թ. – Կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվում է Իրանի և Թուրքիայի միջև²³⁶:

-19-

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Ա. ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

- 1) Անապատականները իրաւունք չունեն եկեղեցու ս. խորհուրդները ժողովրդին մատակարարել. (Ա. Ժող. Վաղարշապատում գումարուած 325 թ. յօդ. Ի.):
- 2) Ճգնութեան համար իւր կինը թողնող մարդը նզոված է, (նոյն յօդ. ԻԴ.):

²³⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, էջ 630:

- 3) Եղբայրանոցները, մենաստանները և առանձնակեացների խրճիթները անապատներում պետք է լինեն. (Աշտիշատի ժողով յօդ. Զ.)
- 4) Կրօնաւորներն ու անապատականները աշխարհականների գործերին չը պետք է խառնուեն, այլ միշտ առանձնացած կեանք պետք է վարեն. (Վաղարշապատի Դ. ժողով. յօդ. ԻԳ.):
- 5) Հաց եփելու, կով կթելու կամ որ և է գործի պատրուակով վանքը կին չը մտնի (Դվ. Բ. ժող. յօդ. ԼԳ.):
- 6) Անապատականները արև մտնելուց առաջ իրենց անապատը դառնան. (Դվ. Բ. ժող. յօդ. ԼԴ.):
- 7) Վանականները աշխարհականների տներում չիջևանեն, այլ մերձակյաց վանքում. եթե վանք չը գտնուի, աագերէցի տանը. (Դվ. Բ. ժող. յօդ. ԼԵ.):
- 8) Կրօնաւորները տեղից տեղ չը պետք է փոփոխուեն. (Պարտաւի Բ. ժողով յօդ. ԶԵ.):
- 9) Կրօնաւորները միս պետք է չուտեն և ստացուծք պետք է չունենան. (Սոյ Ա. ժողով յօդ. Ը.):

Բ. Ս. ՀԱՅՐԵՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ.

(Կանոնագիրք. Գէորգեան ցուցակ № 447)

– Կրօնաւորն՝ կանանց խոստովանութիւն մի իշխեսցէ առնել. բայց եթէ մերձ ի մահ հիւանդաց: Շնհ. ՃԱ. (Շնորհալի).

– Կրօնաւորն կացցէ և մնացէ յանապատի՝ ու կացեալն է, թէ և բորոտեսցի և ուրկանայցէ: Հայ. ԺԵ. (Հայոց ժողով ի Շահապիւան).

– Կրօնաւորութիւն թէ յանձն առնուցու որ՝ ի վանս կացցէ ընդ եղբարս, և թէ որպէս պարտի կեալ և զգուշանալ յամենայն մոլորութեանց: Լուսաւորչ. ԻԱ. Բ. Բրս. (Գ. Բարսեղ Կեսարացի).

* * *

– Վանականք կամ քահանայք մի իշխեսցեն բաժանել զշնորհս եկեղեցւոյ ընդ ծախուց. այսինքն, մասրաֆից իրեանց. այլ որ ինչ կարգեալ է ի սրբա-

զան հարց՝ այնու շատացին. որոյ շատ է հասն զշատն կերիցէ, և որոյ սակա՝ զսական. բայց զլոյս ճրագի և զպաշտօն եկեղեցւոյն մի՛ խափանեցեն և զմանկունս ուխտին ուսուցանել մի՛ հեղգացին²³⁷: ԴԼ. Ե. (Դվնի):

– Վանականք թէ գտցին ի մոլութեան ինչ, արտասքսեցին: Վղ. Ը. (Վարշապատ, Ը.):

– Վանականք մի՛ իշխեսցեն զինուորականս զգենուլ, կամ վաճառականս լինել. և մի՛ զհոգևորական պաշտօնն թողեալ՝ մարմնաւոր գործոյ պարապել, և մի՛ ձիաբոյծս, այլ և՛ ի կերակրոց ևս պատրաստ լիցին: Առք. Զ. և ԼԳ. Ներսէս Աշտր. ԼԶ:

– Վանականք մի՛ խառնեցեն յիրս աշխարհականաց, այլ վարեսցեն կեանս հրեշտականս, կուսութեամբ պարկեշտացեալ մարտնչելով միշտ ընդ ախոս: Սահակայ Պարթևի Գ. և ԼԵ:

– Վանականք մի՛ Օթեսցին ի տունս աշխարհականաց, այլ ի վանս կամ ի տունս աւագ երիցոյն. Ներսէս Աշտարակեցի:

– Վանահարք ի վանաց ի վանս մի տեղափոխեսցին. այլ կացցեն՝ ուր կրօնաւորեցանն. բայց թէ կոչեսցեն յառաջնորդութիւն վիճակացն: Սիօնի հայոց կաթողիկոսի:

– Վանահարս կարգել կամ ընկենուլ մի իշխեսցեն աշխարհական իշխանք ըստ կամաց իրեանց, և մի՛ բնակիլ ի վանս յանդգնեսցեն, եթե ոչ՝ նզովեալ եղիցին: Դվ. Ժ.

– (Ի) վանս բնաւ երբեք մի մտցէ կին կամ հաց եփելոյ, կամ գործոց: Ներսէս Աշտարակեցի. ԼԳ:

(Զ) վանս մի՛ իշխեսցեն պղծել երգօք գուսանաց, և մի՛ օթեսցին հեծեալք. որք յանդգնին՝ արհամարեալ լիցին ի սրբոց վկայից տարագրեալ յօրհնութենէն: Դվ. ԺԲ. ՄԽ. ՄԺԱ:

(Ի) վանս ուրեք՝ եթէ վանականք բազումք են, և ժողովուրդ սակաւ, և յայլ վանս՝ վանականք սակաւ և ժողովուրդ բազում, առցեն ի բազում ժողովրդենէ և տացեն վանուց՝ որոյ վանականք են բազում: Վաղարշապատ, Թ:

– Վանքդ անուն հանգստարանք են սրբոց և օթեանք եպիսկոպոսաց, քահանայից, արեղայից, սարկաւագաց և աղքատաց: Դվ. ԺԲ. (Ներսէսի Շինողի):

²³⁷ Անփոյթ մի՛ եղիր: Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, Հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր, Երևան, 2010, էջ 168:

– Վանք հաստատեցան անդ վասն մանկանց եկեղեցւոյ, և ոյք հրաժարեցան յաշխարհէ՝ անդ մտեալ մաքրութեամբ կացեն և վասն աշխարհի աղօթեսցեն ևն: Բ. Սահակայ Պարթևի. Գ: Մխ. Գ:

– Վանք շինեցան ի գեղս, զի անդ հանգիցեն առաջնորդք, հիւրք և աղքատք: Սիօնի Հայոց կաթողիկոսի Ը»²³⁸:

- 20 -

ՔԱՋՔԵՐՈՒՆԻՆ ՇԱՏԻՆՈՒ ՎԱՆՔ ԿԱՏԱՐԱԾ ԻՐ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գրող և բանահավաք Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանը՝ Քաջբերունին (1837-1920), Սուրբ Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում 1888-ին հրատարակած իր ճամփորդական նոթերում: Նկարագրելով Շատինի վանք կատարած այցելությունը, խոսելով մինչ վանք հասնելը հանդիպած երբեմնի վանքապատկան խնամված այգիների մասին (որոնք իր ժամանակ վայրենացած ու անտառի էին վերածված), գրում է, որ այստեղի երբեմնի անապատական մրջյունները կորել, անհետացել են առանց պատմության, հիշատակարանի, անվան ու ավանդության, իսկ նրանց երկրագործական արդյունքը մնացել ու հասել են մինչև մեր օրերը²³⁹:

Քաջբերունին հանգամանորեն պատմում է վանքի գլխավոր եկեղեցու մասին, որն այժմ էլ գրեթե նույն վիճակում է: Սակայն հատկապես մեծ արժեք է ներկայացնում վանքի տարածքի օժանդակ շինությունների նկարագրությունը, որոնք այսօր փլատակների են վերածվել և այլևս անհնար է խոսել դրանց նախնական տեսքի ու նշանակության մասին:

Հիանալով հարավային պարսպապատի գեղեցկությամբ, գրում է, որ այն ամենից հոյակապ, ամենից շքեղն է, իսկ նրան կից, պարսպի երկայնքով կանգնած երկհարկ շինություններ են, որոնցից վերին հարկում շարեշար խցեր են, իսկ ստորինում՝ սեղանատներ: Այս բոլոր շինությունները, ինչպես նաև հարավային պարիսպը սրբատաշ կապույտ քարով է կառուցված, խցերը՝ ցեխաշաղախ, իսկ մնացածները՝ կրաշաղախ: Հարավային պարիսպը

²³⁸ Յ. Եպիսկոպոս Մովսիսեան, Անապատականներ և վանականութիւն. Արարատ, Վաղարշապատ, 1906, ԼԹ (2-Է), էջ 610-613:

²³⁹ Քաջբերունի, Շատինու վանք, «Արարատ», 1888, թիվ Գ, էջ 162:

ամրության համար արտաքուստ հենված է երեք իրարից հավասար հեռավորությամբ կիսակլոր բուրգերի վրա՝ արևելյան, արևմտյան ծայրերում, իսկ երրորդը՝ կենտրոնում: Յուրաքանչյուր բուրգ իր մեջ ունի սենյակներ: Բոլոր խցերի լուսամուտները նայում են դեպի դուրս, դեպի հարավ, իսկ դռները՝ դեպի հյուսիս, դեպի պարսպի ներսը: Պարսպի ներսում բոլոր խցերի առջև եղել է մի ընդհանուր սրահ՝ երկարությամբ արևելքից արևմուտք, այժմ լիովին ավերված: Խցերի մեջտեղում իր առանձին կամարաշեն սրահով կանգնած է մի սենյակ, որից աջ և ձախ, այսինքն դեպի արևելք և արևմուտք միաշար ձգվում են յուրաքանչյուր կողմում *տասներկու* միանման կամարածածկ խցեր, մեծ մասի առաստաղները խոնարհված: Ուրեմն այդ կարգի խցերի թիվը կազմում է *քսանչորս*: Ինչպես նշվեց, յուրաքանչյուր խուց ունի մեկ լուսամուտ, որ նայում է դեպի հարավ, ըստ որում հարավային պարիսպը կազմում է այդ խցերի և սեղանատների²⁴⁰ հետևի պատը: Արևելյան շարքի արևելյան ծայրի սենյակի դռան վերևում փորագրված է «ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ»:

Վերը հիշված առանձնակի սրահով շինված սենյակը մյուս քսանչորս սենյակներից ավելի ընդարձակ է: Շեմի ճակատին դրոշմած է «ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ»: Այս սենյակի ընդարձակությունը, կենտրոնում գտնվելը և այլ նշանները իրավունք են տալիս կարծելու, որ դա վանահոր կացարանն է և տեղադրված է միջին բուրգի մեջ:

Քաջբերունու «ուղեկցությամբ» մտնենք ներս: Արևմտյան պատի մեջ երևում է կամարակապ հնոց (բուխարի), լուսամուտը շատ բարձր է և նայում է դեպի հարավ: Սենյակի արևմտյան պատի մեջ կա փակ պատուհան՝ մի սալաքար բերանին ագուցված: Այս ի՞նչ բան է, գուցե ստորերկրյա ճանապարհ է: Վերցնենք բերանի քարը. ո՛հ, որքա՛ն նեղ է բերանը և ներսը՝ մութ: Ես այնուամենայնիվ պետք է մտնեմ, թող տանի ուր ուզում է: Վառած մոմը ձեռքս, մարմնիս բոլոր մակերևույթը պատերին քսելով և հողաշաղախ լինելով, կամաց կամաց իջնում եմ դեպի վայր: Մի քանի աստիճան իջնելով՝ ահա բաժանվեց մի փոքր անցք դեպի մի մութ սենյակ աշտարակի մեջ: Հիշյալ մութ անցքից կրկին իջնելով դուրս եմ գալիս երկու միմյանց կից մութ սենյակի մեջ, որոնք նույն աշտարակում հիշյալ սենյակի տակ են: Նայում եմ շուրջս, նայում եմ բոլոր անկյունները և չեմ գտնում այլևս ոչ մուտք և ոչ անցք: Ուրեմն այս գաղտնի սենյակները գաղտնի պահարաններ են եղել երկ-

²⁴⁰ Քաջբերունի, Շատինու վանք, «Արարատ», 1888, թիվ 9, էջ 166:

րի այն ժամանակի անապահով պայմաններում հարկ եղած պահին թանկագին իրեր թաքցնելու համար: Վատ չէր լինի, եթե համոզվեինք, որ այդ սենյակը վանահոր կացարանն է:

Այժմ իջնենք ներքնահարկը: Այս ի՞նչ հոյակապ կամարաշեն սրբատաշ սեղանատներ են: Վանահոր կացարանը ներքին հարկում ևս սեղանատները բաժանում է երկուսի՝ արևելյան և արևմտյան: Յուրաքանչյուր սեղանատան երկարությունը հավասար է վերին հարկի տասներկու խցերի երկարությանը: Սեղանատան կամարակապ առաստաղը երկու կողմից ամրացած է տասներկու որմնափակ սյուների վրա: Արևելյան սեղանատան արևելյան ծայրում, պատի ճակատում, շինված է մի ավագան՝ փոքր խողովակով դեպի դուրս՝ գուցե կերակուրի մնացորդը կամ ամանների լվացքի ջուրը դուրս թափելու համար²⁴¹:

Արևմտյան սեղանատան արևմտյան ծայրամասում, աշտարակի մեջ, բացվում է մի սենյակ: Նման մի սենյակ կա արևելյան սեղանատան արևմտյան ծայրում, որն ունի դեպի հարավ փոքրիկ լուսամուտ, ծածկված նույնաչափ սալքարով, որի մեջտեղում բացված են չորս կլոր անցքեր՝ հրացանի գնդակի տրամաչափով: Նրանց միջով հազիվ սենյակ է թափանցում աղոտ մի լույս: Ի՞նչ նշանակություն պետք է ունենար այս սենյակը իր ժամանակին: Քաջբերունին դժվարանում է բացատրել, բայց գրում է, որ իր ուղեկիցների կարծիքով այն պետք է լիներ մեղու պահելու տեղ:

Արևելյան սեղանատան արևելյան ծայրում, աշտարակի մեջ, բացվում են երկու կից ընդարձակ սենյակներ: Այս սենյակներին կից կան ևս այլ չորս լայն սենյակներ՝ ծխից սևացած պատերով, որը ցույց է տալիս, թե նրանք եղել են բազմաթիվ միաբանության խոհանոց: Այս են ահա հարավային պարսպին կից շինությունները: Երկու լիովին ամբողջ մնացած սեղանատները մեզ կարծել են տալիս, որ դրանցից մեկը երևի եղել է միաբանության, իսկ մյուսը՝ հյուրերի կամ գուցե մյուս ծառայողների համար, որոնք անշուշտ եղել են ո՛չ սակավաթիվ:

Անցնենք այժմ եկեղեցու արևելյան կողմը, որտեղ մեզ ներկայանում է մի ընդարձակ կամարակապ շինություն, դուռը՝ դեպի արևմուտք: Սրա արևելյան պատի մեջ՝ ներսում, մի մարմարյա խաչքար է ագուցված, որի վրա

²⁴¹ Քաջբերունի, Շատինու վանք, «Արարատ», 1888, թիվ 9, էջ 167:

դրոշմված է ԶԾԹ (959) հայկական թվականը (1510 թ., Տ.Մ.): Այս շինության հետ զուգահեռ և նրա երկարությամբ ձգվում են երեք՝ նույնպես կամարակապ շինություններ, միայն նեղ դիրքով և իրար ու առաջինի հետ դռներով միացած: Սրանցից մեկը առաջին մեծ շինության հյուսիսային կողմում է, իսկ երկու կիցը՝ հարավային կողմում: Բոլոր շինությունների կամարածև առաստաղները բավականաչափ քանդված են:

Եկեղեցու արևմտյան կողմում կան մի քանի աննշան կամարակապ սենյակներ՝ մասամբ փլված: Այդ թվում, գետնի մեջ շինված է մի ահագին կրապատ հոր՝ ցորեն պահելու համար²⁴²:

Դուրս գանք այժմ պարսպից արտաքուստ դիտարկումներ կատարելու համար: Մենք կանգնած ենք արևմտյան մեծ դարպասի առջև՝ դեմքով դեպի արևելք: Դարպասի հյուսիսային պատի առաջ սրբատաշ քարե կամարի մի խողովակով աղբյուրի ջուրը հոսելիս է եղել քարե ավազանի մեջ: Այժմ ջուրը չկա:

Այս պարսպի մոտ՝ երեք զուգակից, միաչափ երկարությամբ կամարածածկ քարե շինությունները մի ընդհանուր դռնով արդեն փլված են: Դրանք գոմեր են, ուր պահվում էին վանքապատկան անասունները: Գոմերը 1739 թվականին նորոգել է այս վանքի առաջնորդ Անտոն վարդապետը²⁴³:

Այժմ գնանք արևելյան դարպասի կողմը: Սրանից դուրս իսկույն մեր առաջ հայտնվում է գետնափոր՝ ծածկված քարաշեն ջրատար²⁴⁴, որով երբեմնի ջուր է հոսելիս եղել դեպի պարսպի ներսը:

Մոտ հիսուն քայլ դեպի արևելք գտնվում է վանքապատկան ջրաղացը, որը ամբողջովին քարաշեն է: Զրադացատունը եղել է կամարակապ, այժմ քանդված, ունեցել է մեկ աջք, այսինքն մի քար: Նշանավոր է նրա նավի շինությունը. այն ուղղահայաց հոր է՝ սրբատաշ քարերով կառուցված, ինքը կոնածև, ստորին կողմը նեղ, իսկ վերին կողմը լայն, երեք քայլ կամ մի սաժեն²⁴⁵ տրամագծով: Սա բոլորովին ամբողջ է, և ջուրը վաղուց փոխել է իր ընթացքը՝ հեռացել է դեպի հարավ:

²⁴² Քաջբերունի, Շատինու վանք, «Արարատ», 1888, թիվ 9, էջ 168:

²⁴³ Նույն տեղում, էջ 169:

²⁴⁴ Բնագրում գրված է «խողով», տե՛ս նույն տեղում, էջ 170:

²⁴⁵ Հին ռուսական երկարության չափի միավոր. հանդիպել է 152 և 176 սմ-անոց սաժեն (այսպես կոչված, ուղիղ սաժեն), որը որոշվել է մարդու ձեռքերի բացվածքով՝ մի ձեռքի մատների ծայրից մինչև մյուս ձեռքի մատների ծայրը: 216 և 248 սմ-անոց սաժեն (այսպես կոչված, շեղ

Ավարտելով վանքի նկարագրությունը՝ Քաջբերունին տարակուսած գրում է. «Ո՞վ է հիմնել այդ վանքը և ե՞րբ: Առաջին հարցը լուծելու ես անկարող եմ, ըստ որում յիշեալ արձանագրություններից ոչինչ չի երևում... Միս բազմաթիվ շինությունները հավանական է որ ժամանակակից լինին եկեղեցու շինութեան կամ՝ յառաջ են եկած փոքր ինչ յետոյ: Եկեղեցու արևելեան կողմի կամարակապ մեծ սենեակի մարմարիոն քարի թուականը 959 (1510 Տ.Մ.), եթե բերովի չէ, եթե պատահմամբ չէ հագուցած պատում, կատարելապէս հակառակում է իմ վերջին ենթադրութեանը...»²⁴⁶: Այնուհետև ավելացնում է, որ Դարալագյազի²⁴⁷ (Վայոց ձոր, Տ.Մ.) ավերակ և շեն բազմաթիվ վանքերից և ոչ մեկը չունի այն շարեշար ամբարները, սեղանատները, խցերը և այլն, որպիսիք այժմ ներկայացնում է մեզ Շատինու վանքը: Սա ունեցել է երկու մեծ սեղանատուն, քսանչորս խուց, տասնհինգ մեծ ու փոքր սենյակ, երեք գոմ, մի աղբյուր, մի ջրաղաց, մի լայն ցորենահոր, գուցե և ավելի շատ բաներ: Սրանք կենդանի ապացույց են, որ վանքն ունեցել է մեծ միաբանություն:

Քաջբերունին, փաստարկելով Ծատուրի կամուրջի 1666 թ. շինարարական արձանագրությունը, որտեղ հիշատակված է միաբանների թիվը՝ 90, ավելացնում է. «Իննսուն անձինք կազմում էին միմիայն միաբանութիւնը. բայց որքա՞ն էին դորանց ծառաները, խոհարարները, երկրագործները, տաւարարածները, հովիվները, ձիապանները, այգեպանները, ջրաղացպանները և այլ կողմնակի մարդիկ, որոնք կազմում էին միաբանութեան երկրորդ օղակը: Սոքա ևս պետք է կազմէին նշանաւոր թիւ...»²⁴⁸:

Քաջբերունու ուղեգրությունն ունի նաև այլ հետաքրքրական մանրամասներ²⁴⁹:

սաժեն) որոշվել է ոտքի մատներից մինչև անկյունագծով պարզած ձեռքի մատների ծայրը եղած հեռավորությամբ: 1835-ի հրամանագրով սաժենի չափը հավասարեցվել է 7 անգլ. ֆուտի կամ 84 դյույմի: Դա համապատասխանել է 3 արշինի կամ 213,36 սմ-ի: Տե՛ս Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 7, 1981, էջ 114:

²⁴⁶ Քաջբերունի, Շատինու վանք, «Արարատ», 1888, թիվ Գ, էջ 172:

²⁴⁷ Ղ. Ալիշանը Դարալագյազը ստուգաբանում է «Տարալաղզ, այսինքն Տերէի ալ – Աղղզ, Ձոր եղեգեաց», տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 91:

²⁴⁸ Քաջբերունի, Շատինու վանք, «Արարատ», 1888, թիվ Գ, էջ 171:

²⁴⁹ Համացանցում տե՛ս [http://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Ararat%20Ej/1888/1888\(3\).pdf](http://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Ararat%20Ej/1888/1888(3).pdf)

РЕЗЮМЕ

Книга посвящена второму университету «гладзорского типа», действовавшему в средневековой Армении. Он находился на территории провинции Вайоц дзор при монастыре Верин Норавапк, о местоположении которого в научных арменоведческих исследованиях нет четкого и убедительного мнения. Несмотря на то что в написанных здесь многочисленных рукописных книгах упоминается название монастыря Верин Норавапк, его местоположение считается неизвестным. Фактически в XIII-XIV веках на территории Армении действовали два полноценных университета – в Гладзоре и Верин Норавапке. Они находились в Вайоц дзоре, в ущелье Ехегац дзор. При монастыре Верин Норавапк основал и возглавил университет один из основоположников Гладзорского университета – Давит вардапет (архимандрит). Этот университет современники величали «Вторыми Афинами».

Изучая предшествующие исследования, материалы первоисточников, автор нашел много общего и совпадений в историях монастырей Верин Норавапк и Шатик ванк, главные церкви которых называются одинаково – Святой Сион.

Исследования показали, что:

- a. В XVII веке при восстановлении ранее разрушенной церкви на стенах Шатик ванка использовались камни от старой церкви, которые содержат литографические надписи дарственного характера с упоминанием названий сёл и местностей, которые известны по памятным записям рукописных книг как населенные пункты и территории, подаренные и считавшиеся собственностью монастыря Верин Норавапк.
- б. Основатель и первый рабунапет (руководитель) университета Верин Норавапк Давит вардапет (архимандрит) и живший через полтора столетия и, вероятно, в честь этого Давита переименовавшийся другой рабунапет, Давит, были похоронены во дворе главной церкви Сурб Сион монастыря Верин Норавапк. Во дворе церкви Сурб Сион монастыря Шатик Ванк были две надгробные плиты с эпитафией «ДАВИТ ВАРДАПЕТ».
- в. В памятных записях двух рукописных книг, скопированных в 1470 и 1471 годах, название монастыря Верин Норавапк упомянуто как «Мегус» и

«Мегуанц» (в переводе - пчелиный). Согласно описаниям монастырского комплекса Шатик ванк исследователя и путешественника конца 19-го - начала 20-го века Г. Тер-Оганисяна (Каджберуни), по информации местных проводников, в своё время здешние обитатели в двух угловых крепостных башнях держали пчел, что стало вероятной причиной народного названия «Пчелиного» монастыря, которое и упоминалось местными писцами.

- г. Еще в 70-х годах XV века в Верин Нораванке жил знаменитый отшельник, обожествленный настоятель монастыря по имени Шатик, что, вероятнее всего, стало причиной, чтобы народ Верин Нораванк называл монастырем Шатика – Шатик ванк. Позднее, в середине XVII века, после восстановления ранее разрушенного монастыря, он был назван монахами оставшимся в памяти местного населения именем – Шатик ванк (монастырь Шатика).
- д. Хотя в XVII веке монастырь был известен под именем Шатик, однако в одной памятной записи 1658 года сохранился пережиток старого названия, и упоминается «святой монастырь Нораванк Шатика».
- е. Автор вводит в научный оборот ранее не опубликованную одну литографическую надпись с упоминанием старого названия этого монастыря – [НО]РАВАН[К]. Она находится на южной стене Шатик ванка. Вышеизложенные факты дают основание подтвердить, что **Верин Нораванк - это нынешний Шатик ванк.**

В книге дано пояснение о местоположении упомянутой историком XIII века Степаносом Орбеляном обители «Шатанеа анапат» или «Шаткоц ванк». На основании собранных документов автор предполагает, что данный монастырь, главная церковь которого называлась **Тирамайр Сурб Аствацацин (Богоматерь Святая Богородица), находился у села Рапат провинции Ернджак губернии Сюник.**

Автору удалось внести ясность в историческое название так называемого монастыря «Гёлум булах», что находится в ущелье реки Ехегис, в 1850 метрах северо-восточнее от храма «Зорац».

Согласно наблюдениям на месте, монастырь, вероятнее всего, имел две церкви, одна из которых называется Святая Богородица. Это, возможно, соответствует **обители Ехегац**, упомянутой в письменных источниках, но в научных кругах считавшейся местом неизвестным. Монастырь Ехегац анапат Вайоц дзора, единственный в ущелье Ехегис, который имел две

церкви, одна из которых называлась Святая Богородица, что, вероятнее всего, и является так называемым монастырем «Гёлум булах».

На основании литографических материалов и памятных записей рукописей делается предположение о местоположении одного из древних населенных пунктов Вайоц дзора (упомянутого ещё в X веке) – **села Ехегнадзор** (отличного от современного одноимённого города). Оно, вероятнее всего, находилось в ущелье Ехегац дзор, в юго-восточной стороне нынешнего села Ехегис, на левом берегу реки Ехегис. Местное население эту местность называет «**Япони бахча**» или «**Япони бахер**».

В книге обсуждается также местоположение одного из очагов письменности Вайоц дзора, обители **Ахав анапат**, которое до настоящего времени считается неизвестным. В этом случае в прояснении вопроса помогает народная память. На территории села Шатин (на расстоянии 7,5 км) известны руины одного монастыря, который коренные вайоцдзорцы называют **Ахванк**. Автор заметил, что название монастыря **Ахав** созвучно с названием **Ахванк**, и считает их идентичными.

Исходя из сходства названий, автор выдвигает ещё одну версию, согласно которой в 400 метрах северо-восточнее от «Ахванка» на соседней обширной равнине сохранные следы жилищ и стен, возможно, и есть упомянутое Степаносом Орбеляном средневековое село **Ахеав**.

Впервые даются неизвестное научному сообществу местоположение и описание высеченного в скале церкви, которая находится на территории села Ринд. Впервые публикуются фотографии забытых фресок XVII века, находящихся на стенах церкви Сурб Аствацацин в селе Гндеваз Вайоцдзорской области, представляющих большую ценность. Однако автор бьёт тревогу, что крыша церкви частично разрушена и дождевые воды смывают и уничтожают фрески.

В приложении книги нашли место сведения о некоторых монастырях, дополнительные материалы из первоисточников.

Перевод автора

Редактор перевода Даниелян Арам Адверикович

SUMMARY

This book is dedicated to the second, “Gladzor” type university, which operated in Armenia, at the Verin Noravank of Vayots Dzor. The Armenological researches, however, do not contain a clear and convincing opinion about the location. Although there is reference to the Verin Noravank in the several manuscripts produced in it, none, however, refers to its exact location. Apparently, two equally capacitated universities operated in the 13th -14th centuries, in Armenia, The Gladzor University and the Verin Noravank, and both were located at the Yeghegyats Dzor of Vayots Dzor.

The Verin Noravank was a property of the Orbelyan Princes, and the founder of the second University was Davit Vardapet, one of Gladzor University's founders and one of Nerses Mshetsis' senior students. It is notable that contemporaries of the Verin Noravank University have called it “The Second Athens”.

The authors' scientific research into the primary sources, and the previous research material, led him to observe several similarities in the history stories of the Verin Noravank and the Shatavank, whose major churches bear the same name, Sourp Sion. However, the following was cleared during the research:

- a. Stones bearing inscriptions from the old church were used for the walls of the Sourp Sion church, these inscriptions are of dedicatory nature and names of villages, territories and inhabited areas, which are given to and considered the property of the Verin Noravank.
- b. The “Rabunapet” (Head master) Davit Vardapet of Verin Noravank and another Davit “Rabounapet” who lived almost hundred and fifty years later, who also was named Davit Vardapet, most probably in honor of the first Davit Vardapet (from 150 years ago) both were buried in the courtyard of the main church, of Sourp Sion. Also, the Sourp Sion church of Shatik Anapat, had two tombs bearing the inscriptions “ DAVIT VARDAPET”.
- c. In the notes of two manuscript, dated 1470 and 1471, the monastery is referred to as “Meghous” and “Meghouants” Vank. According to the Katchberounis' documents, his local companions to the monastery told him about “keeping bees” in the rooms of the side towers of the monastery, and most probably, the locals called the monastery by the name of the bees

“Meghous” and or “Meghouants” Vank, and that is the reason for the reference to the monastery by these names, by its contemporary scribes.

- d. In the 70s of the 15th, century an esteemed and famous hermit/monk named Shatik, lived in Verin Noaravnk, it is most probably that the people at the time called the Verin Noravank by his name, the Shadig/Shadik Monastery. However, later in the 17th, century, the Monastery was renovated, and its clergy at the time renamed the monastery by the name given to it by the people, Shadig Vank, after the hermit/Monk.
- e. Although the monastery was known by the name Shatik vank in the 17th, century, a manuscript dated 1658, has revived the old name of the monastery referring to it as the “Shatiki Noravanits Sourp Vank” (The Sacred monastery of Shatik of Noravank).

The author of this book, is subjecting a previously unpublished lithographic inscription to a scientific circulation, this iscription, reads the word [NO]RAVAN[K], and it is on a stone in the southern wall of Shativank. All of these, combined, lead us to believe that the current **Verin Noravank is Shatik Vank.**

Also, in this book, there has been an attempt to clarify the location of the Shatanya Anapat and Shatkots Vank refered to by Stepanos Orbelyan. Based on the primary research sources and his readings, the author thinks that the Shatanya Anapat or the Shatkots Vank refered to By Stepanos Orbelyan as one the constantly operating monasteries of Syunik, **is in near the village called Rapat in the Yerndchak county, and its main church was called “Tiramayr Sourp Astvatsatsin”.**

The author is also attempting to clarify the name of the historic monastery called **“Gyolum Boulagh”** in the Yeghegis valley, at a distance of 1850m, to the north east of the residential settlement of the Yeghegiq, home of the princes. (that is the “Zorats” Cathedral), through the eastern valley on the upper part of a hill. Based on the research and on site inspection, the monastery contained two churches, one of them was called Sourp Astvatsatsin, it is most probably corresponding to the Yeghegnyats monastery, which is refered to in the sources, but the location is unknown.

In the Vayots Dzore area, the **Yeghegyats Anapat is the only one in the Yeghegnyats Dzor or in Yeghegis, which has had two churches and one of**

them called Sourp Astvatsatsin, which means that most probably it is the same monastery called Gyoulum Boulagh.

Based on the inscriptions, and memoires, in the researched material, the location of one of Vayots dzors' old villages called **Yeghegnadzor**, which is referred to in the 10th, century documents, is revealed, and it is different from the current city of Yeghegnadzor. The Old Yeghegnadzor was located in the Yeghegnyats valley, to the south east of the current Yeghegis village, (to the left of it), this location is called **Yaponi baghtcha** or **Yaponi Bagher**, by the current locals.

Also discussed in the book is the location of the **Aghav Anapat** in Vayots Dzore, which is still unknown, this monastery was one of the scribing centers. In this case the popular memory is helpful. Almost 7.5 kilometers away from the Shatin village center, ruins of a monastery are known to the Vayots Dzor locals by the name Aghvank. The author has observed that the name **Aghvank** and **Aghav** are the same. He is also, bringing forward another mater, according to which almost 400 m away from the ruins of the **Aghvank** monastery (towards north east) on a large area, are the ruins of residential structures, homes and clearly obvious walls, to which, Stepanos Orbelyan in his "History " book, had referred to as the small **Aghyav** settlement (residential settlement).

This book, also reveals the location and description of a rock carved church, in the Rind village in Vayots Dzor, previously unknown to Armenology. The author is warning that the rain water from its ruined ceiling, is damaging the valuable 17th, century frescoes of the Sourp Astvatsatsin church in the village of Gndevaz, in the book publishing the photos of these frescoes are published for the first time.

The later part of the book, includes sources, revisions, and reference material about several other monasteries in Vayots Dzor.

Translation by Lucy Joulfayan-Yeghyayan de Lefevre

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ալեքսանյան Վ., Հակոբ Ա եպիսկոպոս Սյունեցու գործունեության շուրջ (918-958 թթ.), Պատմա-բանասիրական հանդես, 2014, թիվ 3, էջ 195-209:
- Ալիշան Ղ., Սիսական, տեղագրութիւն Սինեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893:
- Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 2, Երևան, 1976:
- Այվազյան Ա., Նախիջևանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները, համահավաք ցուցակ, Երևան, 1986:
- Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, կազմ. Ալգերեան Մ, Ճէլալեան Գ., Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1865:
- Բարխուդարյան Ս., Հերմոնի դպրոցի տեղադրությունն ու գործունեությունը, Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 5, Երևան, 1960, էջ 293-305:
- Բարսեղյան Լ., Արատեսի և Վերին Նորավանքի գրչության կենտրոնները, Հանդես ամսօրեայ, Երևան, 2013 (թիվ 1-12), 361-384:
- Գեուրգյան Ա., Վայոց ձորի մանրանկարիչները 14-15րդ դդ., Նորավանք, հոդվածների ժողովածու, Մոնրեալ-Երևան, 2001:
- Գրիգորյան Գ., Դրամական հարաբերությունների զարգացումը Սյունիքում և Ստ. Օրբելյանի հարկացուցակի խնդիրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 1, Երևան, 1945:
- Գրիգորյան Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981:
- Գրիգորյան Գ., Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դարեր), ՊԲՀ., 2006, թիվ 2:
- Դիվան հայ վիմագրության, արակ 3, Վայոց ձոր, Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմող՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967:
- Եղիազարյան Ա., Աբաս Բագրատունու հզորացումը Հայաստանի շուրջը ձևավորված նոր իրադրության պայմաններ

- րում, Հայագիտության հարցեր հանդես, ԵՊՀ, Երևան 2016, թիվ 1 (7):
- Էջմիածնի գանձեր (ալբոմ), Ս. Էջմիածին, 1984:
- ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմ. Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950:
- ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմ. Լ. Խաչիկյան), մասն Ա, Երևան, 1955:
- ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմ. Լ. Խաչիկյան), մասն Բ, Երևան, 1958:
- ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմ. Լ. Խաչիկյան), մասն Գ, Երևան, 1967:
- Լալայեան Ե., Շարուր-Դարալագեագի գաւառ, Ազգագրական հանդէս, գիրք XII, Թիֆլիս, 1904:
- Խաչատրյան Ա., Վայոց ձորի մի շարք պատմական բնակավայրերի տեղադրության մասին, ՊԲՀ, 1974, թիվ 4:
- Խաչատրյան Ժ., Արտաշատի «Երազամոյն» վայրի տաճարը և կից շինությունները, ՊԲՀ, 2009 թիվ 1:
- Խաչիկյան Լ., Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը, Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 9, Երևան 1969:
- Կիրակոսյան Գ., Մատենագիտական տեղեկություններ Դոփյանների մասին, ՊԲՀ, թիվ 1, Երևան, 1969:
- Հակոբյան Թ., Սյունիքի թագավորությունը. Պատմա-աշխարհագրական առումով, Երևան, 1966:
- Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 7, 1981:
- Հայաստանի Հանրապետության ֆիզիկաաշխարհագրական օբյեկտների համառոտ տեղեկատու-բառարան, Երևան, 2007:
- Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմ. Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, հ. 1-5, Երևան, 1986-2001:
- Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմ. Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984:
- Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, կազմ. Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, հ. Ա, Երևան, 1974:
- Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, կազմ. Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984:
- Հովհաննիսյան Լ., Հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր, Երևան, 2010:

- Մաթևոսեան Կ., Դրուագներ Նորավանքի եպիսկոպոսական աթոռի պատմութիւնից (Արատես եւ Վերին Նորավանք), «Նորավանք» տարեգիրք, Բ, Մոնրէալ - Երեւան, 2001:
- Մաթևոսյան Կ., Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017:
- Մաթևոսյան Կ. Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017:
- Մանր Ժամանակագրություններ, 13-18-րդ դդ., հ. 1, կազմ. Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951:
- Մելքոնեան Յ., Ցաղաց քար վանքի պեղումները եւ նորայայտ արձանագրութիւնները, Նորավանք, հողվածների ժողովածու, Մոնրէալ-Երեւան, 2001:
- Մկրտչյան Գ. սրկ., Վերին Նորավանքի տեղը, Էջմիածին, 1986, թիվ Գ-Դ, էջ 95-101:
- Մկրտչյան Ա., Էջեր Սյունյաց աթոռի պատմությունից, Ս. Էջմիածին, 1995:
- Մկրտչյան Տ., Գլաձորի համալսարանի տեղորոշման նոր վարկած, Երևան, 2016:
- Մովսիսեան Յ. եպիսկոպոս, Անապատականներ և վանականութիւն. Արարատ, Վաղարշապատ, 1906:
- Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969:
- Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Հայր Գ. Աւետիքեան, Հայր Խ. Սիրմէլեան, Հայր Մ. Աւգերեան, հ. 2, Վենետիկ, 1837:
- Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան, արք եպիսկոպոսի Սիւնեաց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթագրութեամբք Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց՝ միաբան սրբոյ Էջմիածնի, հ. Ա, Բ, Փարիզ, 1859:
- Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, Երուսաղէմ, 1967:
- Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Է, Երուսաղէմ, 1974:
- Ջալալեանց Ա. Ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858:
- Սաղումյան Ա. Նորահայտ վիմագրեր Նորավանքից, «Հուշարձան» տարեգիրք, Բ, Երևան, 1993, էջ 91-103:

- Ստեփանյան Վ., Հայաստանի և նրա մերձակայքի երկրաշարժերի վերաբերյալ պատմական նյութերը Մատենադարանում, Գիտական նյութերի ժողովածու, թիվ 1, Երևան, 1941:
- Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա, 1861:
- Ստեփանոսի Տարոնացոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:
- Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տիֆլիս, 1910:
- Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986:
- Տաշեան Յ., Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895:
- Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Թավրիզի, կազմեց՝ Հ. Աճառեան, Վիեննա, 1910:
- Քաջբերունի, Շատինու վանք, «Արարատ», 1888, թիվ Գ:
- Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք, Արարատ, ԺԲ-ԻԱ, Վաղարշապատ, 1889:
- Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք, «Փորձ», թիվ 2, Թիֆլիս, 1877-78:
- Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001:
- Аракелян Б., Заметки о водоснабжения и банях городов древней Армении, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1979, թիվ 10:
- Григорян Г., Очерки Сюника IX-XV вв., Ереван, 1990.
- Православная Энциклопедия, под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, том 21, Москва, 2009.
- M. Stone, Further Armenian Inscriptions from Noravank, Apocrypha, Pseudepigraphia and Armenian Studies, Collected Papers Volume II, Leuven-Paris-Dudley, 2006, pp. 813-859.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	5
Շատիկի անապատ կամ Շատի վանք	7
Վերին Նորավանքը և Դավիթ վանահայր-րաբունապետը	13
Վերին Նորավանքի դպրոցն ու գրչատունը	20
Վերին Նորավանքի տեղորոշման հարցի նախապատմությունը	27
Վերին Նորավանքի և Շատիկ վանքի նույնացման հիմնավորումները	31
Որտե՞ղ է գտնվել Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած Շատանյա կամ Շատիկի անապատը	40
Գյուլում բուլաղ կոչված վանքի գտնվելու վայրի մասին	42
Հին Եղեգնաձոր գյուղի մասին	45
Աղավ անապատի գտնվելու վայրի հարցի շուրջ	48
Նորահայտ վիմափոր եկեղեցի Ռինդ գյուղի տարածքում	51
Գնդեվազ գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոռացության մատնված որմնանկարները	52
Հավելված Ա	54
Վայոց ձորի միջնադարյան նշանավոր վանքերը	54
Խոտակերաց կամ Քարկոփի վանք	55
Նորավանք (Ամաղուի)	57
Ցաղաց քար կամ Ցախաց քար վանք	61
Հերմոնի կամ Ահերմոնի վանք	64
Արատեսի վանք	66
Թանահատի կամ Թանատի վանք	68
Գնդեվանք	69
Հավելված Բ	105
Սկզբնաղբյուրներ և օժանդակ նյութեր	105
Резюме	129
Summary	132
Օգտագործված աղբյուրներ և գրականություն	135

**ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՌԼԵՆԻ ՄԿՐՏՁՅԱՆ
ՎԱՅՈՑ ԶՈՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՆՈՐ ԷԶԵՐ**

ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ՏԵՂԸ

*Լուսանկարները՝ հեղինակի
Սրբազրիչ՝ Անժելա Ամիրխանյան
Էջադրումը՝ Անահիտ Խանզադյանի
Ձևավորումը՝ Տիգրան Ապիկյանի*

*Կազմի Ա երեսին՝ Ռինդի մոտ գտնվող նորահայտ վիմափոր
եկեղեցին, Բ երեսին՝ հեղինակը Շապիկ վանքում
(Վերին Նորավանքում):*

«ՄՈՒՂՆԻ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ, ԵՐԵՎԱՆ - 2017

ISBN 978-99941-33-84-0

9 789994 133840

Տիգրան Մառլենի Մկրտչյանը ծնվել է 1957 թվականին Եղեգնաձոր քաղաքում:

Ստացել է կրկնակի բարձրագույն կրթություն՝ Երևանում և Կիևում (ինժեներ, տնտեսագետ, քաղաքականագետ-սոցիոլոգ): 1980-1992 թվականներին զբաղեցրել է պատասխանատու պաշտոններ՝ Եղեգնաձորի շրջնորդի գործադիր կոմիտեի ու ՀԿԿ Եղեգնաձորի շրջանային կոմիտեի աշխատակազմերում, եղել է գործարանի տնօրեն: 1992-ից բնակվում է Ռուսաստանում (Սանկտ-Պետերբուրգ):

1980-ական թվականներից Տիգրան Մկրտչյանն զբաղվել է Վայոց ձորի հուշարձանների ուսումնասիրությամբ, որի համար անդրադարձել է սկզբնաղբյուրներին՝ մասնագիտական խորհրդատվություն ստանալով պատմաբան-ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանին:

Վերջին տարիներին հայրենիք վերադառնալով Տիգրան Մկրտչյանը շարունակել է իր հետազոտությունները, որի արդյունքում հրատարակել է «Գլածորի համալսարանի տեղադրության նոր վարկած» («Մուղնի» հրատ., Երևան, 2016) գիրքը:

Ներկա հրատարակությունը նրա երկրորդ գիրքն է, որի նպատակը Վայոց ձորի պատմության մույթ էջերից մի քանիսի լուսաբանումն է: